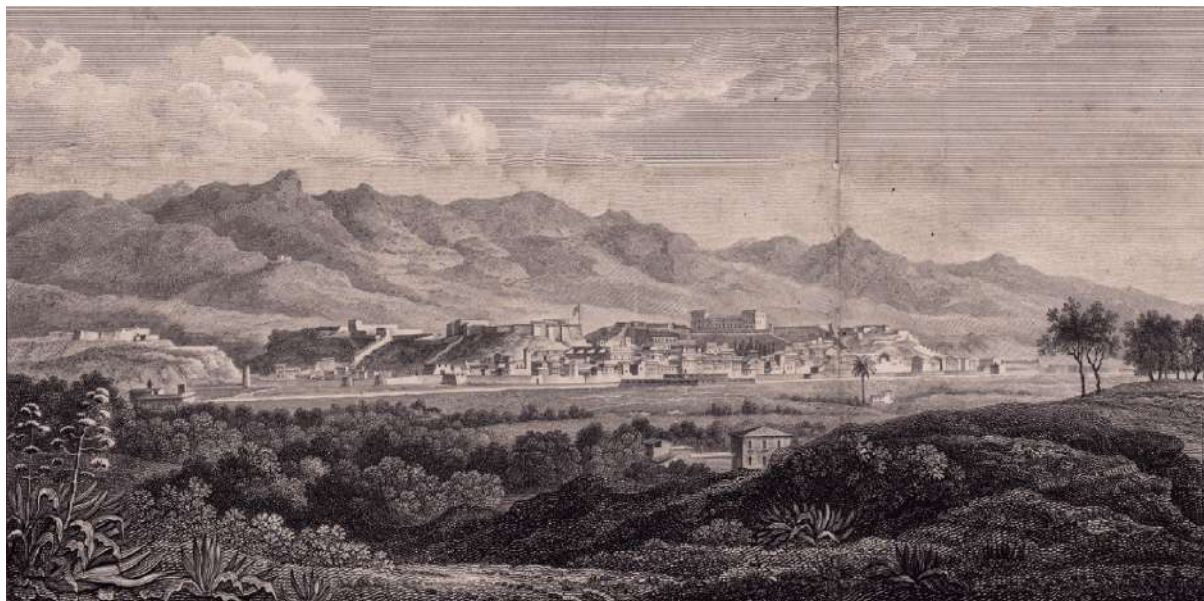

LES FORTIFICACIONS D'ÈPOCA MODERNA I EL CASTELL DE LA SUDA DE TORTOSA

Les fortifications d'època Moderna de Tortosa

“¿Què ha de tenir un poble per a fer-se gran que no tinga Tortosa?

Primerament bon clima, bon siti, molt comersi per la mar y per lo riu y també per la terra, dos ports a la mar e igual distància a les tres principals ciutats de la corona. Molta còpia de averies, de sal y de peix major, de varietat y abundància de fruites, gran longitut y latitut de térmens, molta llibertat per sos privilegis ...”

DESPUIG, Cristòfol (1557)

Los Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa.

ABSTRACT

CATALÀ

El treball de recerca "*Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa*" és un estudi que ens ajuda a conèixer amb més profunditat el conjunt fortificat d'època moderna, una part molt important de la història tortosina.

En aquest document es pot trobar la informació necessària per entendre les diverses construccions defensives de la ciutat. A més, també es contextualitza i s'expliquen els motius pels quals s'han construït. No únicament es parla sobre les fortificacions, tema principal d'aquest treball d'investigació, sinó que també es parla de la festa del Renaixement i la festa de recreació històrica, "1708, El Setge de Tortosa", dues festes que donen a conèixer la història de Tortosa.

Per tal de donar a conèixer aquest important patrimoni, he creat una pàgina web on hi ha informació i fotografies amb la finalitat d'informar d'una manera més didàctica i amb l'esperança que arribi a més gent.

ESPAÑOL

El trabajo de investigación "*Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa*" es un estudio que nos ayuda a conocer con mayor profundidad el conjunto fortificado de época moderna, una parte muy importante de la historia tortosina. En este documento se puede encontrar la información necesaria para entender las diversas construcciones defensivas de la ciudad. Además, también se contextualiza y se explican los motivos por los cuales se han construido. No solo se habla sobre las fortificaciones, tema principal de este trabajo de investigación, sino que también se menciona la fiesta del Renacimiento y la fiesta de recreación histórica, "1708, El Setge de Tortosa", dos celebraciones que dan a conocer la historia de Tortosa.

Con el fin de dar a conocer este importante patrimonio, he creado una página web donde hay información y fotografías con la finalidad de informar de una manera más didáctica y con la esperanza de que llegue a más gente.

ENGLISH

The research project "*Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa*" is a study that helps us gain a deeper understanding of the modern-era fortified ensemble, a crucial part of Tortosa's history. This document provides the necessary information to comprehend the various defensive constructions of the city. Furthermore, it contextualizes and explains the reasons behind their construction. Not only does it focus on fortifications, the main theme of this research project, but it also discusses the Renaissance festival and the historical reenactment event, "1708, El Setge de Tortosa" – two celebrations that showcase the history of Tortosa.

In order to promote awareness of this significant heritage, I have created a website containing information and photographs with the purpose of informing in a more educational manner, and with the hope that it reaches a wider audience.

ÍNDIX

1. Introducció	1
2. Context històric de l'Edat Moderna de Tortosa	4
2.1 Contextualització defensiva de la ciutat	4
2.2 Les muralles medievals i els inicis de les fortificacions	5
2.3 Enginyers militars d'època Moderna	7
2.4 La construcció d'una fortificació Moderna	8
2.5 Guerres d'època Moderna en les quals ha participat Tortosa	9
3. Les fortificacions d'època moderna de Tortosa	12
3.1 Les avançades de Sant Joan	12
3.2 El Turó del Sitjar	16
3.3 El Castell de la Suda	18
3.3.1 Història de la Suda en l'Edat Mitjana	18
3.3.2 Història de la Suda en l'Edat Moderna	19
3.3.3 L'altra cara de la Suda	20
3.3.4 La Suda en l'actualitat	23
3.4 El Castell de Tenasses	24
3.5 El Fortí d'Orleans	26
3.6 El Fortí del Bonet	28
3.7 El Fortí del Cap de Pont	31
4. Els elements defensius d'una fortificació Moderna	32
5. Representacions del conjunt fortificat d'època Moderna de Tortosa ..	35
6. Quant en sabem?	40
7. Actes per donar a conèixer la història Moderna de Tortosa	44
7.1 Festa del Renaixement de Tortosa	44
7.2 1708, El Setge de Tortosa	47
8. Part pràctica	50
9. Conclusions	51
10. Bibliografia web	54
11. Bibliografia	57
Annexos	59

1. INTRODUCCIÓ

El motiu pel qual he decidit fer aquest treball de recerca sobre les fortificacions de Tortosa, sorgeix de la meva curiositat i interès per la història d'aquests elements defensius de tanta importància en l'Edat Moderna i que avui dia encara podem visitar.

Una de les ciutats més importants de Catalunya, històricament, ha sigut Tortosa. Podem observar com s'hi han construït elements defensius per protegir-la de les diverses guerres en què ha tingut un paper clau. Des del castell de la Suda, d'origen àrab construït al segle X, fins les fortificacions modernes.

Tortosa és una de les ciutats amb més extensió de muralla de l'Estat espanyol amb quasi sis quilòmetres i mig. Les fortificacions que podem veure avui dia a Tortosa són de quasi totes les èpoques, la qual cosa ens testifica una ocupació interrompuda des de l'antiguitat fins al dia d'avui.

Podem veure com les muralles medievals s'han adaptat a l'ús de l'artilleria, i en les fortificacions d'època Moderna s'observa el complex sistema abaluartat adaptant-se al relleu.

OBJECTIUS

Els objectius d'aquest treball de recerca són els següents: primer de tot, vull estudiar la història de Tortosa, en especial l'Edat Moderna. També amb aquest treball vull aconseguir documentar i divulgar la informació del passat històric de la ciutat de Tortosa també en l'Edat Moderna. A més, vull aprendre l'ús de les fortificacions de Tortosa i el seu context. Un objectiu que també és força interessant és quant coneixement té la població del territori sobre les fortificacions i per poder-ho esbrinar he creat una enquesta. Per últim i no menys important, vull donar a conèixer les fortificacions i promoure la seva conservació. Per poder-ho fer, he creat una pàgina web on hi ha molta informació sobre els elements defensius d'època moderna i altra documentació d'interès.

ESTRUCTURA

Aquest treball l'he estructurat amb 7 apartats principals.

- El primer és la introducció, on podem obtindre unes petites nocions per entendre per quin motiu he decidit fer aquest treball de recerca i altres informacions d'interès.
- El segon apartat és el que ens explica el context històric de l'Edat Moderna de Tortosa, on podem assabentar-nos d'aspectes importants per entendre els següents apartats.
- El tercer apartat, podem dir que és el de més importància, i en aquest hi podem trobar totes les principals fortificacions, amb una explicació, contextualització i fotografies.
- El quart apartat ens explica les parts d'una fortificació. A més, gràcies a aquest apartat podem entendre el sistema abaluartat típic de l'Edat Moderna.
- Al cinquè apartat hi ha un seguit de representacions de les fortificacions on podem veure el conjunt fortificat i la seva evolució.
- El sisè apartat resol un dels meus objectius que era saber quant coneixement tenia la gent del territori sobre les fortificacions.
- Per últim i no menys important, trobem el setè apartat que ens parla de les principals festes, el Renaixement i el Setge de Tortosa.

METODOLOGIA

Per poder fer aquest treball de recerca he necessitat fer una recerca exhaustiva de la història i ús de les fortificacions. Per fer-ho, he fet entrevistes a experts en història i ús de les fortificacions. A més, aquests m'han facilitat documentació força útil per al treball. També he fet recerca per internet i m'ha ajudat en molts cops a comprendre i saber més sobre els elements defensius de la ciutat.

La metodologia que vaig emprar a l'hora d'esbrinar quin és el coneixement que té la gent del territori sobre les fortificacions, va ser la creació d'una enquesta amb preguntes relacionades amb la història de la ciutat.

FONTS

Per una banda, les fonts que he emprat per fer aquest treball de recerca, principalment, han estat escrites, ja que després de fer recerca, he obtingut

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

documentació. A més, els entrevistats també m'han facilitat documents i revistes que m'han sigut força útils a l'hora de fer aquest treball.

D'altra banda, les fonts orals, m'han servit de gran ajuda. Les entrevistes que he fet amb diversos experts com, per exemple, Jordi Mulet, president de l'Associació Amics dels Castells o del Nucli Antic de Tortosa, o també l'entrevista que vaig fer a Marc Clotet, president dels Miquelets de Catalunya i a Aleix González, membre d'aquests.

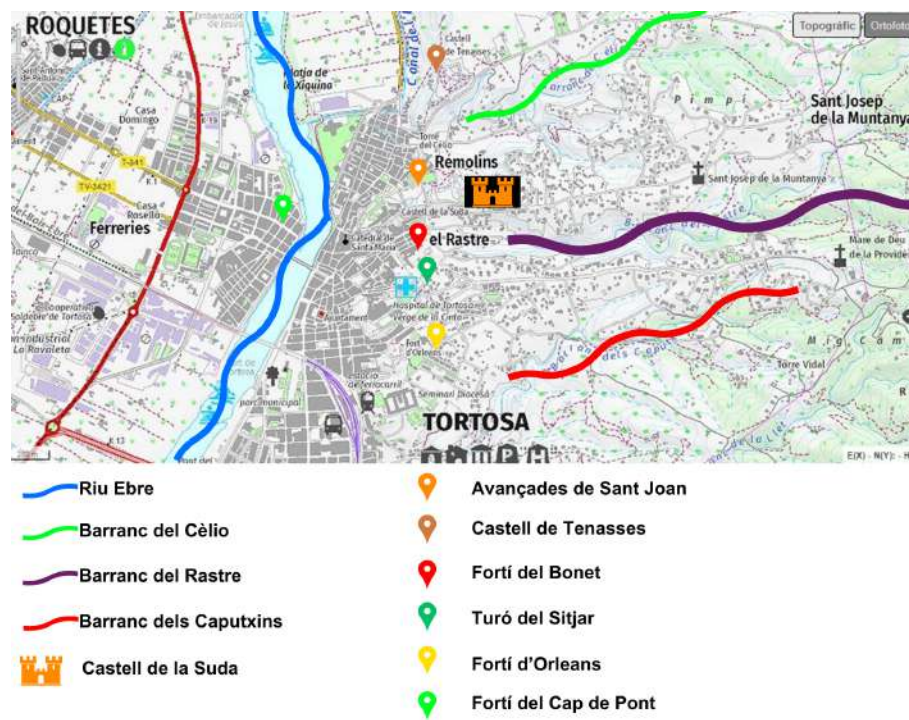
2. CONTEXT HISTÒRIC DE L'EDAT MODERNA DE TORTOSA

2.1. CONTEXTUALITZACIÓ DEFENSIVA DE LA CIUTAT

El complex defensiu de Tortosa representa un dels millors exemples a l'hora d'explicar el sistema defensiu d'època moderna. Aquest no és un sistema unitari, sinó que el conjunt dels diferents elements defensius formen un conjunt inexpugnable.

Tortosa des del segle X, quan es construeix el castell de la Suda, fins les noves incorporacions en l'edat moderna han convertit la ciutat en una plaça forta.

Tortosa té dues característiques de força importància a l'hora de construir els diversos elements defensius. Primerament, la seva orografia, on hi ha un conjunt de barrancs que permeten la construcció d'elements defensius a la part superior; en segon lloc, té com a element de defensa natural l'Ebre el qual complica l'atac des de la dreta d'aquest; en tercer lloc, la ciutat té un extens complex defensiu que dificulta l'atac. Aquests elements defensius han anat evolucionant al mateix temps que l'artilleria.

Mapa: Localització dels elements defensius. ICGC. **Font:** Pròpia.

2.2. LES MURALLES MEDIEVALS I ELS INICIS DE LES FORTIFICACIONS

Al llarg dels anys les diverses muralles medievals van ser substituïdes per les noves fortificacions d'època Moderna. Aquestes es van construir adaptant-se a les noves tècniques d'atac i també a les noves armes de foc.

Els diversos fortins de la ciutat han anat evolucionant. També se n'han construït d'altres en zones febles per on l'enemic podia atacar la ciutat. El fortí d'Orleans és un exemple, ja que aquest va ser bastit després que les tropes de Felip V accedissin per aquest punt a la plaça forta de Tortosa.

Les muralles medievals que protegien les ciutats eren atacades per armament simple com fletxes, masses de ferro i ariets que intentaven obrir bretxa. Durant el segle XVI comencen a haver-hi canvis a l'hora de fortificar una ciutat, ja que es descobreix la pólvora i també apareixen les primeres armes de foc.

Les noves fortificacions incorporen nous elements i també desapareixen d'altres. Les noves incorporacions són els baluards i les avançades que tenen com a objectiu defensar la ciutat i també evitar que els impactes de l'artilleria arribin a l'interior de la ciutat. Les antigues torres de planta quadrada van ser substituïdes per baluards pentagonals i amb més flancs amb la intenció de cobrir tots els fronts.

Els merlets, elements d'obra que s'anaven intercalant amb espais buits, situats en la part superior d'una muralla o torre, van ser substituïts per estructures robustes amb capacitat per absorbir els impactes i amb espai per posar-hi peces d'artilleria.

Plànol: Planta i descripció de la ciutat de Tortosa, de M. G. de Mendoza, 1642.

2.3. ENGINYERS MILITARS D'ÈPOCA MODERNA

Les diverses fortificacions d'època moderna de Tortosa segueixen la traça italiana, un estil de fortificació desenvolupat a Itàlia. Aquest sistema defensiu baixa l'altura dels murs i els amplia per absorbir l'impacte dels projectils llançats per canons. Un altre element important són els revellins, que milloren la defensa i oferien la possibilitat d'efectuar foc creuat sobre l'enemic.

L'enginyer militar francès Sébastien Le Prestre de Vauban, conegut com Sébastien Vauban és el principal representant d'aquest tipus de fortificació, ja que després de participar en molts setges, va perfeccionar el seu mètode, el mètode Vauban. Aquest mètode d'atac va ser utilitzat en diversos setges, entre ells el setge de 1714 de Barcelona.

A la corona hispànica també hi havia enginyers com, per exemple, Antonio Medrano i Francisco Ramiro, que va dissenyar la fortalesa de Salses.

Pintura: Retrat de Sébastien Le Prest Vauban, amb l'ordre de Saint Esprit.
Pintat per Hyacinthe Rigaud l'any 1706.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

Les avançades de Sant Joan també segueixen aquest tipus de construcció abaluartada, seguint l'estil de construcció d'aquesta època. Aquestes es van fer en dues fases, les primeres avançades durant el segle XVII i les segones durant el segle XVIII.

Les primeres avançades van ser un projecte planificat per l'enginyer Tarragó durant el segle XVII, però no queda clar el cognom de l'enginyer a les fonts. El que sí que sabem és el nom del cap suprem, Francisco de Lorenzana y Castro, qui va modificar el projecte, ja que tenia uns costos molt elevats.

“Trabajó en otras plazas, como Ribagorza, Alcañiz y Maella. Llegaba a Tortosa, “por orden de V. M. a asistir a fortificarla y proveerla de toda buena defensa”, como consecuencia de la petición al Consejo de Guerra de un ingeniero para Tortosa del marqués de Leganés, virrey de Cataluña, el 7 de mayo de 1646. En respuesta a la petición, el Consejo enviaba a Lorenzana desde Alcañiz, donde estaba trabajando, con sueldo de 40 escudos al mes.”

Text: Real Academia de la Historia, Francisco de Lorenzana y Castro, Ingeniero militar al servicio de la Monarquía Hispánica, España siglo XVII.

La segona fase de les avançades es va dur a terme durant el segle XVIII després de la guerra de Successió espanyola. Juan Martín Cermeño va ser l'enginyer i va ser qui va construir el pati d'armes, el revellí de les segones avançades, el fossat i el cos de guàrdia. Cermeño també va construir el castell de Sant Fernando de Figueres.

Bust: Bust de Juan Martín Cermeño, de Robert Michel, 1780.

2.4. LA CONSTRUCCIÓ D'UNA FORTIFICACIÓ MODERNA

Les fortificacions han anat evolucionant i de la mateixa manera han evolucionat les tècniques de construcció.

Antigament, les muralles estaven construïdes de blocs de pedra mentre que a les noves fortificacions s'hi comença a construir amb calicostrat, terra i grava.

Per fer una fortificació s'utilitzava els materials que hi havia al terreny. La terra que treien en el moment de fer els fossats s'utilitzava posteriorment per fer les diverses construccions. Les cortines estaven recobertes de pedra i a l'interior posaven la terra extreta dels fossats. Aquest tipus de fortificació es feia així, ja que d'aquesta manera els impactes de bala eren absorbits.

Les fortificacions de Tortosa, com per exemple Tenasses, estan fetes seguint el mateix procés de construcció, però la capa protectora exterior està feta amb un calicostrat que és calç mesclada amb terra i grava. Aquests materials són més nobles, més barats i també costa menys de construir. A més, la terra absorbeix millor que la pedra i en cas d'impacte no hi surten tants fragments que podien ferir als soldats.

En aquesta fotografia del primer sector de Tenasses, bastit durant el segle XVII, podem observar com la primera capa protectora ha caigut, quedant descoberta la terra de l'interior

Fotografia: Primer sector del castell de Tenasses. **Font:** Pròpia.

2.5. GUERRES D'ÈPOCA MODERNA EN LES QUALS HA PARTICIPAT TORTOSA

La ciutat de Tortosa ha estat en constant període de guerra i aquest és un dels motius pels quals el seu complex defensiu no ha deixat d'evolucionar.

En aquest apartat explicaré breument les guerres d'època moderna en les quals la ciutat de Tortosa ha estat clau per al seu desenvolupament.

Primerament, Tortosa va viure durant l'Edat Moderna, la guerra dels Segadors (1640-1652).

El mes de juny de l'any 1648 els francesos es van dirigir a Tortosa i van fer-li un setge. L'exèrcit francès estava format per 7.000 homes i 3.000 cavalls, en canvi, la milícia de Tortosa estava formada per 300 pagesos dividits en 5 regiments.

Finalment, l'exèrcit francès va aconseguir fer una bretxa en la muralla i la ciutat de Tortosa va caure pocs dies després.

Els atacants van provocar danys que havien posat en perill la defensa i seguretat de la ciutat. És en aquest moment quan es decideix executar un nou projecte de fortificacions a mitjan segle XVII. Es van començar a construir avançades, fortins i baluards units entre si, amb nombroses peces d'artilleria, amb l'objectiu de resistir futurs setges.

La guerra de Successió espanyola (1701-1714) també va afectar Tortosa i aquesta va patir greus conseqüències.

L'any 1700 Carles II de Castella va morir sense descendència. Les principals monarquies europees van proposar candidats. França va proposar a Felip d'Anjou i Àustria va proposar a l'Arxiduc Carles.

La ciutat de Tortosa estava a favor de l'Arxiduc Carles d'Àustria, en canvi, gran part d'Espanya estava sota el control de les tropes franceses. L'any 1708 la ciutat es va veure envoltada per tropes borbòniques i, tot i resistir fins l'últim instant, finalment 30.000 soldats comandats sota en control de Felip III d'Orleans van aconseguir

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

entrar a la ciutat i les tropes austriacistes van haver de signar la capitulació de la ciutat.

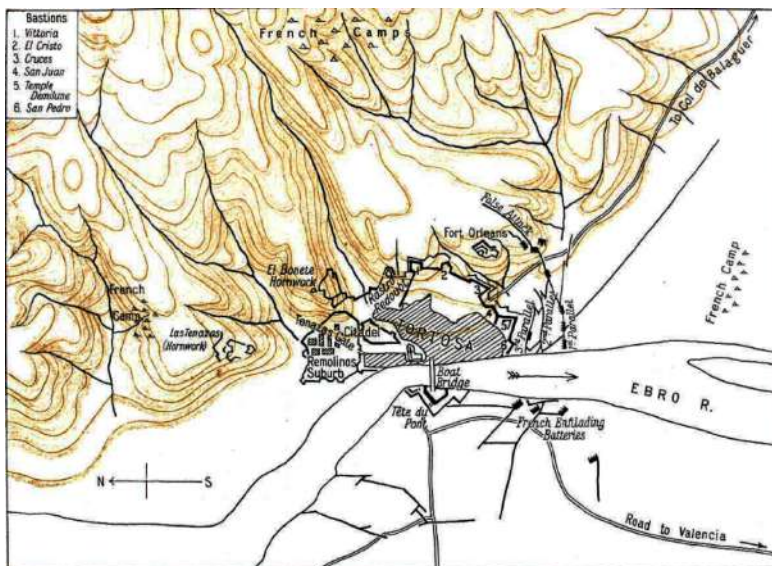
Després d'aquest segon conflicte les fortificacions van començar un procés de modernització. A més, se'n va construir d'altres, com per exemple el fortí d'Orleans, que duu el mateix nom que el dirigent de les tropes franceses.

Per últim, l'any 1810 la ciutat de Tortosa es va veure un altre cop en un conflicte, estava en la guerra del francès (1808-1814).

L'agost de 1810 el general francès Suchet estava esperant els reforços per començar el setge a la ciutat. Tortosa era molt important, ja que era l'última ciutat amb pont sobre l'Ebre que encara estava en mans dels espanyols.

El desembre de 1810 els regiments francesos de reforç ja estaven a menys de 40 quilòmetres. El dia 19 de desembre van començar els combats, fent falsos atacs al fortí d'Orleans amb la intenció d'atacar durament els petits i febles baluards i revellins del Temple.

Finalment, el dia 2 de gener de l'any 1811 la plaça forta de Tortosa es va rendir davant de l'imponent exèrcit francès.

Plànol: Setge de Tortosa, Charles Oman, 1810-1811.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

Gravat: Setge de Tortosa, sortida de la guarnició nit del 28/29 de desembre, Pontenier, 1810-1811.

Pintura: Setge de Tortosa, el general Suchet rep la capitulació de la ciutat, Jean-Charles-Joseph Rémond, 1811.

3. LES FORTIFICACIONS D'ÈPOCA MODERNA DE TORTOSA

3.1. LES AVANÇADES DE SANT JOAN

El conjunt defensiu de les avançades de Sant Joan estan compostes de diversos elements defensius construïts entre els segles XVII i XVIII. Aquesta complexa fortificació ja segueix el model de construcció d'elements defensius de l'enginyer francès Sébastien Vauban. La fortificació està preparada per oferir una major defensa de la ciutat i, a més, està adaptada a les noves tècniques d'atac i també a les noves armes de foc com, per exemple, els canons.

Les avançades de Sant Joan estan formades per un recinte d'accés, les primeres avançades i les segones avançades.

L'espai dedicat a les primeres avançades comença amb el fossat al peu de la muralla medieval flanquejat per unes barbacanes amb canoneres. Després del fossat hi apareix majestuós l'hornabec format per dos semibaluards units per una cortina. Per accedir a la part superior d'aquest hi ha unes escales i rampes que faciliten l'accés i podem trobar espai per a catorze canoneres. El semibaluard sud acull un polvorí al seu interior.

Les segones avançades tenen una gran plaça d'armes. Aquesta disposa de barbacanes des d'on es dominen els barrancs adjacents.

El front de les avançades està abaluartat. Disposa d'un semibaluard, una cortina que limita l'accés de la barbacana i al costat contrari hi trobem un cos de guàrdia. Davant de tot hi ha un revellí envoltat per un fossat. Tot aquest complex té com a missió protegir la cortina. Finalment hi ha un ampli glacis.

Les avançades de Sant Joan són un dels elements defensius més ben conservats de la ciutat. En algunes parts dels baluards hi ha arbusts adherits i caldria treure'ls, ja que les arrels d'aquests poden afectar les primeres capes de protecció dels murs. L'herba dels fossats està tallada, i això permet una fàcil circulació per dintre del recinte.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

Durant la meua visita vaig observar que hi feia falta posar més cartells informatius sobre la història d'aquest bell patrimoni. A més, crec que faltaria posar més papereres, perquè vaig trobar gots de plàstic a terra. Per últim, faltaria millorar el sistema d'il·luminació, ja que alguns d'aquests estan en mal estat.

En l'actualitat, al polvorí de les primeres avançades trobem el centre d'interpretació de les avançades de Sant Joan. Durant la festa de recreació històrica, "1708, el Setge de Tortosa", vaig poder accedir mentre Òscar Cid explicava els panells informatius. Tot seguit, podeu observar algunes fotografies.

Fotografia: Centre d'interpretació de les Avançades de Sant Joan.

Font: Pròpia.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

En les següents fotografies fetes per mi mateix podrem observar de millor manera alguns dels elements mencionats anteriorment.

Fotografia: Accés a les primeres avançades des de la muralla del segle XIV.

Font: Pròpia.

Fotografia: Fossat de les primeres avançades. S'observa el baluard i les troneres.

Font: Pròpia.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

Fotografia: Porta d'accés a les segones avançades. S'observa unes espitlleres per flanquejar l'entrada.

Font: Pròpia.

Fotografia: Panoràmica del fossat de les segones avançades. Al costat dret hi ha l'accés anterior. Al centre es troba la segona avançada. A l'esquerra està la porta que duu al glacis. Per últim, observem les escales d'accés al revellí.

Font: Pròpia.

3.2. EL TURÓ DEL SITJAR

El turó del Sitjar ha estat un dels punts estratègics de la ciutat i, per tant, s'hi van construir diversos elements defensius per defensar Tortosa.

En aquest emplaçament privilegiat hi va haver un quarter militar i posteriorment s'hi va construir l'hospital Verge de la Cinta de Tortosa.

Durant la segona meitat del segle XVII i primers del XVIII aquest recinte es va començar a adaptar a les noves armes i tècniques d'atac. És en aquest moment quan s'edifica els baluards del Sant Esperit, el baluard de Crist i el baluard del Carme o de la Victòria amb el portal de Tarragona que obria camí cap a Tarragona. Aquests baluards estan situats als sortints de les cortines.

Els baluards són de planta pentagonal i estan units per una cortina i defensat per canoneres per col·locar peces d'artilleria.

El terreny de l'est del turó del Sitjar és pla i per oferir una major seguretat als baluards es va fer un fossat. Es creu que hi havia també una falsa braga (avant mur) situat davant del baluard del Sant Esperit.

Actualment, les fortificacions del turó del Sitjar necessitarien una intervenció per talar els arbres que hi han sortit prop de les cortines, com per exemple al baluard del Carme o de la Victòria. Sobre els murs d'aquest hi ha crescut arbusts i herbes que en un futur poden afectar l'estructura dels baluards. El baluard del Sant Esperit situat al sud del turó és el que es troba en un estat pitjor, ja que hi ha força vegetació adherida als murs. El fossat actualment s'ha convertit en un pàrquing desmuntable per als vehicles que van a l'hospital. Cal destacar que aquests elements defensius són d'un valor incalculable i estan catalogats com a béns culturals d'interès nacional (BCIN) i és força trist veure com davant d'aquest patrimoni s'hi ha construït una estructura de formigó.

Tot seguit hi ha fotografies fetes per mi mateix i podreu observar els baluards.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

Fotografia: Baluard del Carme o de la Victòria. **Font:** Pròpia.

Fotografia: Accés al baluard del Carme o de la Victòria. **Font:** Pròpia.

Fotografia: A l'esquerra, baluard del Sant Crist. **Font:** Pròpia.

3.3 EL CASTELL DE LA SUDA

3.3.1. HISTÒRIA DE LA SUDA EN L'EDAT MITJANA

Des de ben antic, els romans es van assentar en aquest enclau privilegiat, des d'on es pot talaïar tota la ribera del riu Ebre en el seu pas per Tortosa.

Durant el califat d'Abderraman III es va construir, al punt més elevat, una Suda o alcassaba aproximadament l'any 944, que dominava la *Turtuxa* andalusina.

A l'entrada del castell trobem un cementiri andalusí, l'única necròpoli àrab al descobert fins al moment a Catalunya.

L'any 1148 la fortalesa va ser conquistada per Ramon Berenguer IV i es van repartir la ciutat i el turó entre qui van donar suport a la reconquesta de Tortosa, entre ells, els Templers i la família noble dels Montcada.

L'orde del temple es va quedar amb la fortalesa i va fer breus obres de reformes per donar un aire cristià a la Suda musulmana.

El rei Jaume I, conegut com el conqueridor, va escollir aquesta fortificació com a residència reial. És en aquest moment quan la Suda s'amplia i s'hi van afegir noves sales i elements defensius. Des d'aquí es va fer els preparatius per reconquerir les poblacions de Morella, Peníscola i Borriana.

L'any 1363 va ser recuperada pel rei Pere el Cerimoniós i s'hi van fer importants obres de reforma.

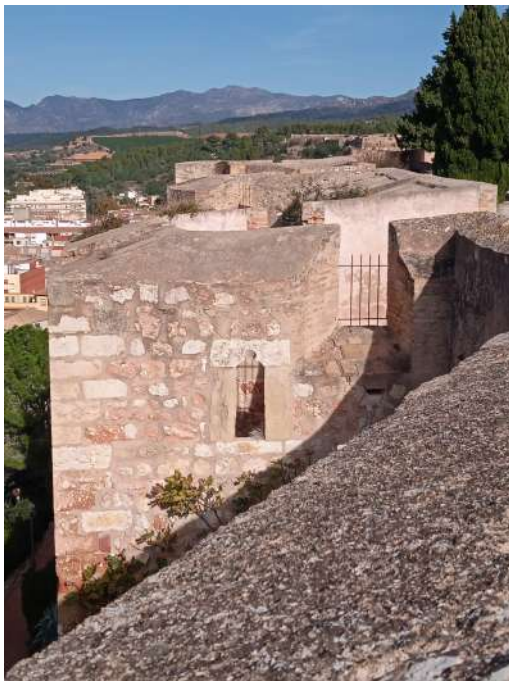
Fotografia: Necròpoli àrab. **Font:** Pròpia.

3.3.2. HISTÒRIA DE LA SUDA EN L'EDAT MODERNA

El recinte exterior de la Suda està aixecat sobre una formació de roques entre els barrancs del Cèlio i el Rastre. Des d'aquest punt elevat es té una àmplia visió que permet observar tot el curs del riu, de força importància. El riu Ebre permetia la circulació de llaüts i fomentava el comerç, però també servia com a defensa natural per a la ciutat. Des de la fortificació s'hi podia obrir foc directe i el fet d'estar elevat donava una clara avantatja als defensors.

Les diverses torres de defensa del castell es van rebaixar per poder posar-hi peces d'artilleria. Aquest fet va suposar la pèrdua de les torres altes típiques de l'Edat Mitjana per rebaixar-les al nivell de muralla i així poder-hi obrir espais per a les troneres.

Podem observar-ho en la següent imatge on s'observa una de les torres de defensa i molt prop del nivell de terra trobem una espitllera. Aquest element és útil si la torre és més alta, però sí un metre a sobre tenim l'espai per a l'artilleria, aquesta espitllera no acaba de tenir una funció útil en aquest context.

Fotografia: Torre defensiva de la Suda. **Font:** Pròpia.

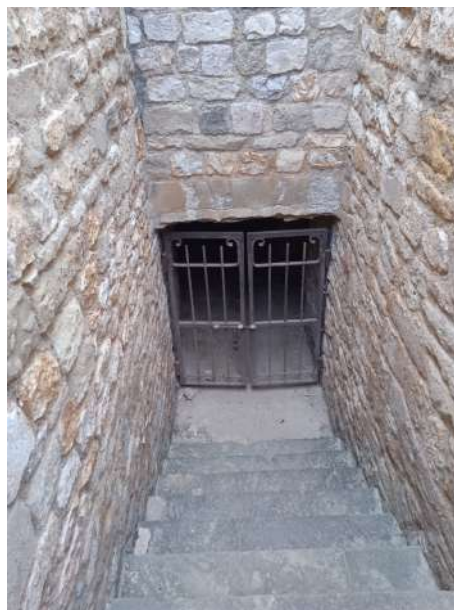
3.3.3. L'ALTRA CARA DE LA SUDA

Una fortalesa ha de tenir un conjunt d'edificis envoltats per una muralla i fossats, també ha d'haver-hi pous per subministrar aigua i en cas d'atac ha de disposar d'espais per fugir. La Suda no és una excepció i al centre del pati d'armes trobem el pou que proporcionava l'aigua del riu Ebre als habitants del castell. A més, com a fortalesa reial, sota terra hi ha un conjunt de passadissos, galeries i estances que permetien resguardar-se sota terra mentre a la superfície hi havia combats. També en cas d'atac podien fugir.

Sota la Suda trobem un conjunt de passadissos excavats a la roca que ens porten a les diverses estances, per exemple, el forn, els rebosts i el pou. Aquestes estances tenien utilitat quan a la superfície hi havia combats o, d'altra banda, quan les peces d'artilleria bombardejaven la plaça de Tortosa, per protegir-se baixaven a sota.

Algunes galeries en l'actualitat han desaparegut i d'altres estan tancades per restringir l'accés, ja que aquests passadissos subterranis estan tallats a la pedra i poden haver-hi despreniments.

Tot seguit, adjunto algunes fotografies fetes per mi mateix durant la visita. Vull remarcar que aquest espai és molt poc conegut i aquestes fotografies tenen un gran valor.

Fotografia: Porta d'accés a les galeries subterrànies de la Suda. **Font:** Pròpia.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

Fotografia: Túnels subterranis de la Suda. **Font:** Pròpia.

Fotografia: El pou de la Suda vist des dels forats dels túnels.

Font: Pròpia.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

Fotografia: Forn de llenya situat sota la Suda. **Font:** Pròpia.

Fotografia: Forn de llenya i forat del pou de la Suda. **Font:** Pròpia.

3.3.4. LA SUDA EN L'ACTUALITAT

Durant la Guerra Civil Espanyola el castell va patir greus danys. L'any 1972 després d'un es de reconstrucció i restauració, es va convertir en Parador Nacional de Turisme. De l'antiga fortificació es conserven les muralles del recinte exterior amb les seves torres, el polvorí, una sala amb finestres trifoliades, el pati d'armes, el pou i les galeries subterrànies.

Fotografia: Vista del castell de la Suda des del marge dret de l'Ebre.

Font: Pròpia.

Fotografia: Peça d'artilleria de la Suda.

Font: Pròpia.

Torre de l'homenatge de la Suda.

3.4. EL CASTELL DE TENASSES

El castell de Tenasses o Tenalles és la fortificació que està més al nord de la ciutat, situada damunt d'una gran lloma. Des d'aquesta privilegiada situació es pot contemplar tota l'Horta de Pimpí i també ofereix una visió privilegiada de la Vilanova o call Jueu.

La fortificació està formada per dos recintes, diferenciats entre si, però units per una muralla exterior que els uneix, deixant al centre una gran plana, el pati d'armes.

Les primeres Tenasses, daten del segle XVII en el context de la Guerra dels Segadors. Estan formades per dos semi baluards units per una cortina.

L'accés a les primeres Tenasses dona a un pati des d'on es pot accedir al magatzem de pólvora i també a una cisterna. Si muntem al nivell superior trobarem una àrea ampla on hi ha lloc per a divuit peces d'artilleria. Aquesta disposició amb dues plantes, zona de magatzem i cisterna també ho trobem al fortí del Bonet, però més petit.

Les segones Tenasses, del segle XVIII es van construir després que les tropes borbòniques van conquerir la ciutat, és un recinte fortificat de grans dimensions, ubicat davant del fossat de les primeres. Entre les primeres Tenasses i les segones trobem una gran plaça d'armes.

En el front nord trobem dos grans semi baluards units per una cortina. Davant està el fossat i també hi ha un revellí. Per últim, hi ha un camí cobert amb unes entrades protegides per unes travesses.

L'any 1971 després de molt temps sense donar-li un ús militar aquesta fortificació va entrar en subhasta pública. Un grup d'onze empresaris tortosins van adquirir-ho amb la finalitat de protegir el patrimoni, evitant que gent externa a la ciutat obtingués aquest element defensiu de tanta importància per a la ciutat. Els compradors van pensar que en un futur l'ajuntament els ho recomprés i quaranta-tres anys després va succeir, l'ajuntament va arribar a un acord amb els propietaris i Tenasses va formar part dels béns municipals.

En l'actualitat la fortificació de Tenasses necessita una ràpida intervenció en el flanc oest d'aquesta. A més, les primeres Tenasses comencen a tenir llocs on hi ha caigut

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

la primera capa protectora, és a dir, el calicostrat. També, s'hauria de netejar les diverses plantes que hi han crescut en el camí d'accés i els arbusts que creixen sobre la muralla dels baluards.

Aquesta fortificació és la més apartada de la ciutat i és necessari posar cartells que indiquen la direcció per arribar-hi, de la mateixa manera que les altres fortificacions.

Per últim, a continuació podeu veure un seguit de fotografies fetes per mi mateix on s'observa els diversos elements de Tenasses i també el seu estat de conservació.

Fotografia: Primeres Tenasses. **Font:** Pròpia.

Fotografia: Primeres Tenasses.
Font: Pròpia.

Fotografia: Fossat segones Tenasses.

3.5. EL FORTÍ D'ORLEANS

El fortí d'Orleans pertany al sistema defensiu exterior, construït estratègicament entre els segles XVII i XVIII, defensant el sector sud de Tortosa.

El fortí es va construir entre els anys 1708 i 1710 en un lloc estratègic des d'on el Duc d'Orleans, després d'un mes de setge, va aconseguir obrir bretxa i prengué la ciutat l'any 1708 durant la guerra de Successió.

Aquest fortí permetia tenir un ampli domini visual, controlant els accessos a Tortosa des de l'est, oest i sud. A més, cobria el flanc est descobert del turó del Sitjar.

Aquesta fortificació està envoltada per un fossat de considerables dimensions. En la part superior del baluard hi trobem un seguit de troneres, per posar-hi peces d'artilleria. Al nivell de terra hi ha un petit reducte poligonal des d'on es pot accedir. També hi ha una sala destinada per al magatzem de pólvora. Per últim, trobem una petita excavació propera al polvorí.

En el flanc dret d'Orleans trobem un altre element de defensa amb un seguit de troneres que apunten cap a la zona del seminari.

Al nivell del fossat trobem un passadís amb espitlleres des d'on es podia defensar l'interior del fossat.

En l'actualitat el fortí està força complet, però de la mateixa manera que la resta de fortificacions hi manca la neteja de la vegetació adjacent.

A continuació, adjunto algunes fotografies fetes per mi mateix on podreu observar alguns dels principals elements defensius i el seu estat de conservació.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

Fotografia: Fortí d'Orleans i fossat defensiu. **Font:** Pròpia.

Fotografia: Plaça superior del fortí d'Orleans. **Font:** Pròpia.

En aquesta fotografia, feta des d'on hi havia les peces d'artilleria, s'observa el reducte d'entrada al lateral dret. A l'esquerra trobem l'accés al polvorí.

Darrere a la dreta hi ha el baluard del Sant Esperit. Actualment, és per on accedeixen les ambulàncies a l'hospital Verge de la Cinta.

3.6. EL FORTÍ DEL BONET

El fortí del Bonet és una petita fortificació exterior envoltada d'un fossat. Està situat sobre una zona rocosa des d'on s'observa el barranc del rastre i els camins rurals de Tortosa.

Aquest petit fortí uneix la muralla que baixava del turó del Sitjar en la muralla del rastre que muntava fins a arribar al castell de la Suda.

En l'entrada del fortí hi trobem una inscripció que posa "A 1708". Aquesta data ens recorda el setge del Tortosa del 1708, durant la guerra de Successió espanyola.

El fortí del Bonet consisteix en una planta baixa i un segon pis. Al primer nivell trobem una cisterna que rep l'aigua del segon pis i també trobem un polvorí. Per accedir al segon pis hem de pujar una rampa amb llambordes que ens porta a una petita replaça on hi ha quatre troneres. Al capdavant hi ha una torre de guaita que avui dia està en ruïnes. Si ens dirigim cap al flanc de la ciutat, hi ha un passeig de ronda que està suportat per unes voltes que arriben fins al primer nivell.

En el seu exterior hi trobem un escut de considerables dimensions, força ornamentat, esculpit en pedra, però en l'actualitat desconexem que representa.

L'estat de conservació del fortí és prou correcte, tot i que, la torre de guaita està en ruïnes. No obstant això, aquestes eren les primeres en ser bombardejades. L'estructura del fortí està en bon estat, però faltaria netejar els arbusts que creixen sobre el llenç de la muralla.

El fortí es troba tancat al públic per motius de seguretat, però tot seguit adjunto algunes de les fotografies que vaig poder fer durant la meva visita en aquest petit fortí.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

Fotografia: Porta d'accés al recinte.

Font: Pròpia.

Fotografia: Torre de guaita i escut.

Font: Pròpia.

Fotografia: Rampa d'accés al pis superior. S'observa el camí de ronda.

Font: Pròpia.

Fotografia: Pis superior. S'observa les quatre troneres i la torre de guaita al mig.

Font: Pròpia.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

Tot seguit, en la següent imatge podem observar com seria el fortí del Bonet si estigués intacte.

Podem observar la continuïtat de la muralla que ve del turó del Sitjar fins al fortí. Després també podem veure el fortí al seu complet i inclús observem la torre de guaita reconstruïda.

Imatge: Vista antiga del fortí del Bonet. **Font:** Ilercavònia.

3.7. EL FORTÍ DEL CAP DE PONT

El fortí del cap de pont situat al costat dret de l'Ebre, a l'actual barri de Ferreries, és una estructura abaluartada que tenia com a funció defensar l'accés al pont de barques que donava accés a la ciutat de Tortosa.

Aquest fortí de considerables dimensions està representat en diversos plànols de l'època com, per exemple, el plànol del 1646 de Beaulieu.

En l'actualitat només podem veure una de les puntes en la cruïlla entre el carrer de Castelló i l'Avinguda Catalunya sota l'edifici de la destil·leria Lehmann.

Fotografia: Punta del fortí del cap de pont sota la destil·leria Lehmann.

Font: Pròpia.

4. ELS ELEMENTS DEFENSIVS D'UNA FORTIFICACIÓ MODERNA

Les fortificacions d'època moderna estan formades per un seguit d'elements defensius que donen una major seguretat al conjunt fortificat.

Tot seguit, en aquest apartat podreu trobar els principals elements defensius d'una fortificació. A més, en alguns casos hi ha fotografies fetes per mi mateix, on podreu visualitzar i comprendre l'ús d'aquests elements defensius.

Per últim, abans de començar amb l'explicació dels elements defensius d'una fortificació o recinte fortificat d'època moderna, cal dir que aquest estan ordenats segons la proximitat amb el camp de batalla.

Glacis: és un pendent suau sense vegetació, situat en la part més exterior de la fortificació.

Camí cobert: és un pas que ressegueix el perímetre exterior que envolta el fossat de la fortificació.

Contraescarpa: és el costat més pròxim a la cara exterior del fossat.

Fossat: és una zona excavada al voltant de la fortificació. La seva funció és allunyar l'enemic de les muralles o baluards defensius.

Caponera: és una construcció d'obra amb espilleres que controlava i defensava el fossat.

Revellí: és una fortificació triangular situada davant la fortificació principal. Està envoltat d'un fossat i la seva funció era dividir els atacants i protegir la cortina.

Cortina: és un pany de muralla situat entre dos bastions o baluards.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

Baluard: és un espai fortificat amb forma poligonal generalment. Sol estar situat en els cantons dels murs i està format per diverses cares o flancs. En aquest lloc hi havia a la part superior una plaça amb peces d'artilleria. En alguns casos sota el baluard hi havia un polvorí.

Hornabec: és una fortificació formada per dos mitjos baluards. Ho podem trobar a les avançades de Sant Joan o a les primeres Tenasses.

Polvorí: és un espai on s'emmagatzemava pólvora i explosius.

Cisterna: és un dipòsit gran, on es guarda i conserva l'aigua de la pluja. En podem trobar al fortí del Bonet i al Castell de Tenasses.

Pati d'armes: és un ampli espai on hi estaven els campaments, cavalls i armament. A les Avançades de Sant Joan trobem un pati d'armes entre les primeres avançades i les segones.

Tot seguit, explicaré algunes de les parts més importants d'un baluard.

Pas de ronda o adarb: és un camí al llarg del mur d'una fortificació des d'on es feia la vigilància del recinte.

Garita: és un espai cilíndric o quadrat des d'on es pot tenir una àmplia visió de l'entorn i així, poder oferir una major seguretat a la fortificació.

Espitllera: és una obertura estreta i allargada, feta en un pany de la muralla, des d'on es podia mirar i disparar projectils a l'exterior sense gaire perill de ser ferit pels atacants.

Tronera: és una obertura en la paret d'una fortificació, que permet obrir foc amb canons o armes de foc i realitzar els trets a cobert.

Merlet: és un element d'obra en forma poligonal situat en una muralla o torre. Els merlets estan alternats amb espais buits entre cadascun d'ells.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

Tot seguit, després d'explicar alguns dels principals elements defensius d'una fortificació, podreu observar alguns dels elements explicats anteriorment.

Fotografia: Merlets de la torre grossa de la Suda. **Font:** Pròpia.

Fotografies: A l'esquerra podeu observar el fossat de les primeres avançades i dalt dels baluards els espais de les troneres. A la dreta s'observa el baluard de les segones avançades amb la garita i al fons un seguit d'espitlleres.

Font: Pròpia.

5. REPRESENTACIONS DEL CONJUNT FORTIFICAT D'ÈPOCA MODERNA DE TORTOSA

Aquest apartat del treball està dedicat als plànols, cartografia i maquetes del conjunt defensiu d'època moderna de la ciutat de Tortosa.

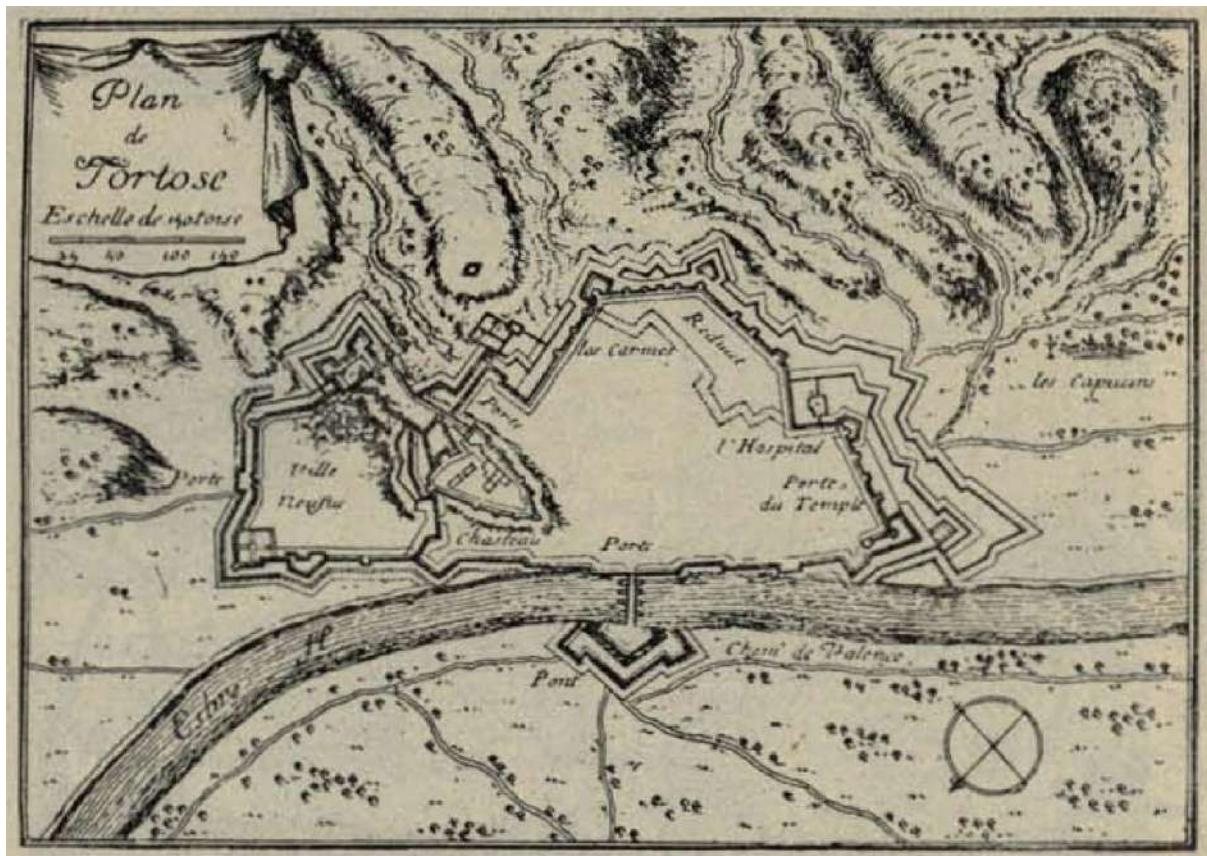
Tot seguit, podreu observar, mitjançant plànols, com ha evolucionat el perímetre defensiu de la ciutat.

Per últim, podreu veure la maqueta de les fortificacions exposada al museu de Tortosa.

Plànol: Planta i descripció de la ciutat de Tortosa, de M. G. de Mendoza, 1642.

En aquest plànol podem observar el conjunt fortificat de Tortosa, però encara hi falten algunes fortificacions. Per exemple, no observem el fortí d'Orleans, que serà construït després de la guerra de Successió (1701 - 1714). També si mirem les avançades de Sant Joan, podem apreciar que solament estan les primeres avançades construïdes. Al flanc més nord de la ciutat, estaria el Castell de Tenasses, però en aquest plànol encara no s'observa.

Plànol: Plànol de Tortosa, de Sébastien de Pontault de Beaulieu, 1646.

Sébastien de Pontault de Beaulieu durant la seva visita a Tortosa, va realitzar un seguit de dibuixos i plànols de la ciutat.

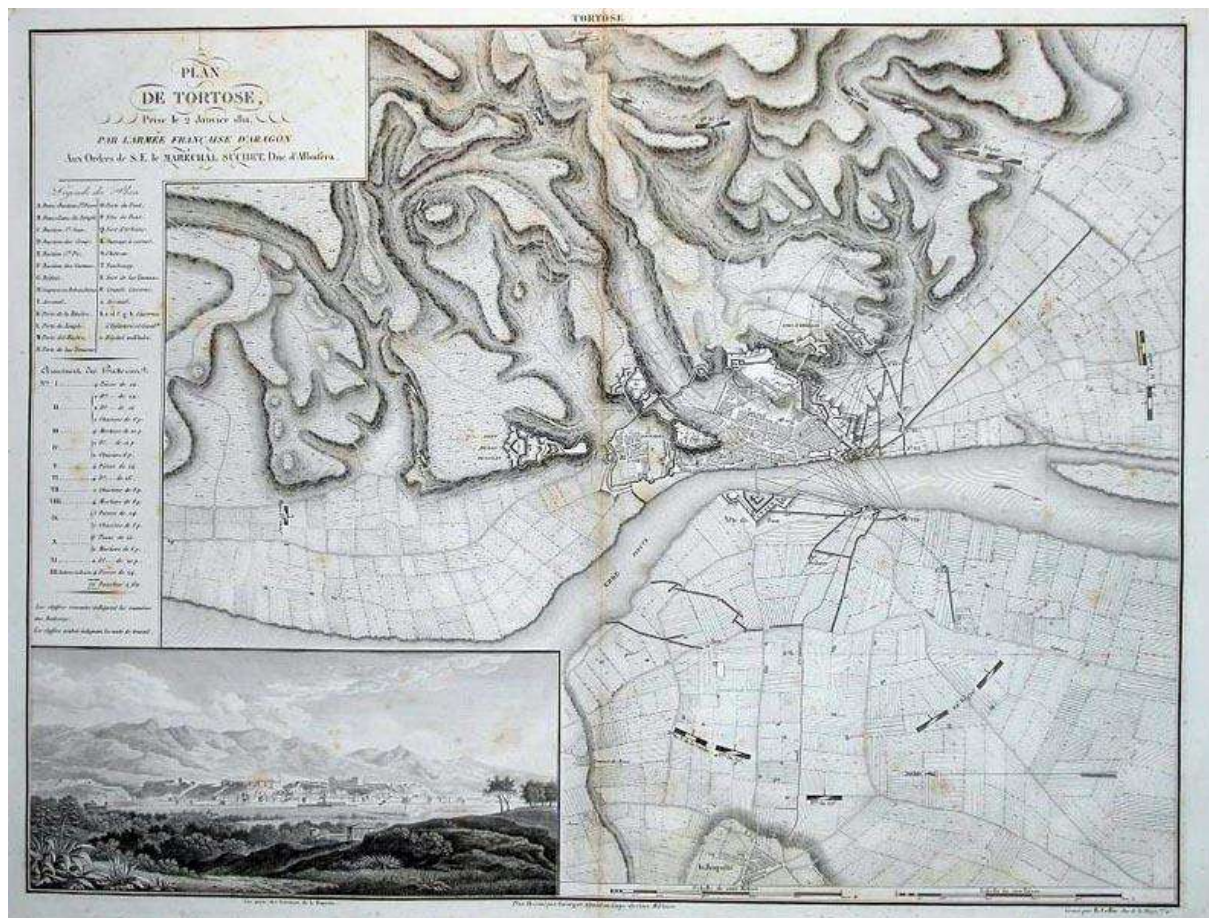
En aquest plànol podem observar bastantes similituds amb l'anterior plànol. S'observa el conjunt fortificat de la ciutat, amb els diversos accessos i, també observem els baluards i els fortins.

Al costat dret de l'Ebre hi trobem un majestuós baluard, anomenat cap de pont. Aquest defensava l'accés al pont de barques, únic pas en molts quilòmetres a la rodona.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

El següent plànol, està extret de les Memòries del Mariscal Suchet sobre les seves campanyes a Espanya. El general francès va fer un seguit de gravats de les ciutats que atacava i prenia anotacions del nombre de regiments, de la cavalleria i de les peces d'artilleria que s'utilitzaven per fer els setges.

En aquest plànol podem observar les fortificacions de Tortosa i quines són les posicions dels batallons que ataquen la ciutat. Al marge esquerre està escrit el nombre de soldats, el regiment i altres anotacions de caràcter militar.

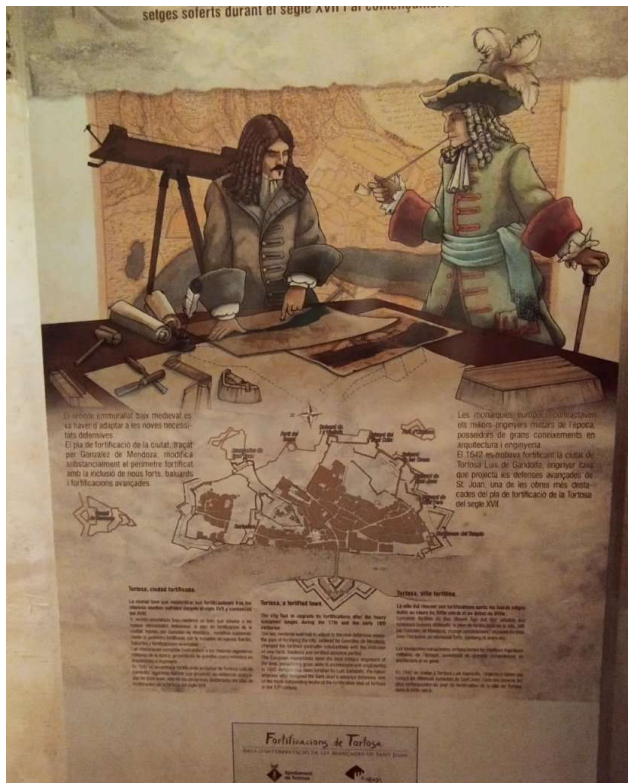

Plànol: Plànol de Tortosa (1811), Memòries del Mariscal Suchet sobre les seves campanyes a Espanya, (1828).

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

En el centre d'interpretació de les avançades de Sant Joan, situat al polvorí de les primeres avançades, podem trobar un seguit de panells informatius amb informació sobre la construcció, els materials o les fortificacions de Tortosa.

En un dels panells informatius, que a continuació podreu observar, es veu el conjunt de les fortificacions d'època Moderna de Tortosa i les muralles que les uneixen.

Fotografia: Panell informatiu del centre d'interpretació de les avançades de Sant Joan.

Font: Pròpia.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

Per últim, al museu de Tortosa hi ha la maqueta de les fortificacions de Tortosa, on s'observa el traçat de les muralles i els diversos elements defensius de la ciutat. Durant la meua visita vaig fotografiar-la i, tot seguit, comentaré cada element.

Maqueta: Maqueta de les fortificacions de Tortosa, situada al museu de la ciutat.

En color gris podem observar les fortificacions d'època Moderna.

Al costat esquerre trobem el Castell de Tenasses. Si seguim cap a la dreta hi ha les avançades de Sant Joan on la muralla de color gris les uneix amb el fortí del Bonet i així, arribant fins al turó del Sitjar. Després, separat al flanc sud de la ciutat, trobem el fortí d'Orleans. Al costat dret del riu, trobem el cap de pont, que defensava el pont de barques.

En color marró, s'observa el perímetre defensiu medieval.

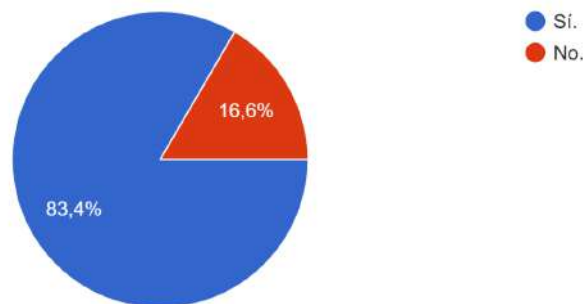
Podem observar com delimita el perímetre defensiu de la ciutat, excepte d'un sector, situat prop de la llotja, on hi havia el port de les embarcacions que navegaven el riu.

6. QUANT EN SABEM?

Un dels objectius d'aquest treball de recerca és saber quanta informació sap la gent del territori sobre les fortificacions d'època moderna de Tortosa. Per donar resposta a aquest objectiu he creat un formulari amb 12 preguntes i després de fer una anàlisi de les respostes, he obtingut els següents gràfics on podem observar quina quantitat de persones té coneixement de les fortificacions o quina quantitat desconeix el tema.

Abans de començar voldria dir que he obtingut 193 respostes, 111 de les quals han manifestat que són dones, 77 homes i 5 no han volgut manifestar el seu sexe.

Has visitat mai els fortins, baluards i castells de Tortosa?
193 respostes

La primera pregunta que em pot aportar informació sobre si la gent del territori ha visitat els fortins, baluards i castells de Tortosa, és aquesta.

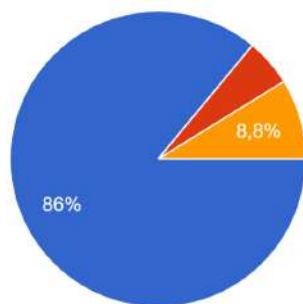
161 persones ho ha visitat, en canvi, 32 persones no ho ha visitat.

Aquestes dades són positives, ja que hi ha més gent que en algun moment han visitat les fortificacions, que no persones que no ho han visitat.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

Sabries dir que és un baluard?

193 respostes

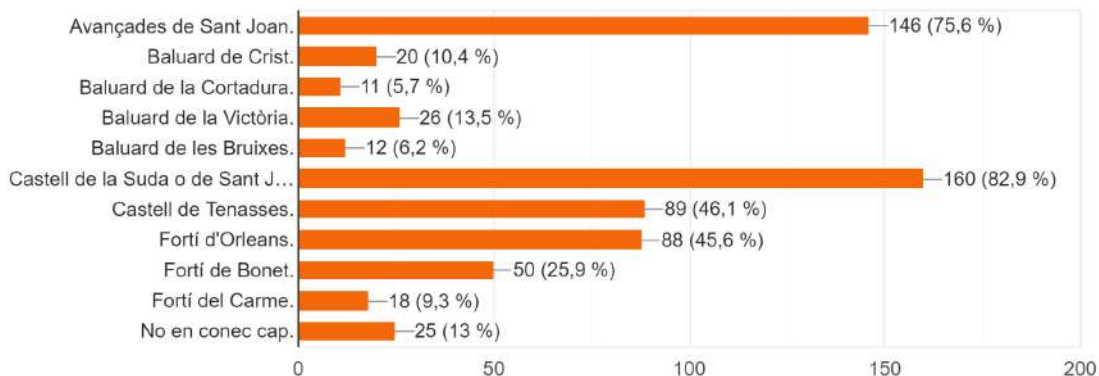

- És una fortificació o estructura defensiva que forma part d'un sistema de fortificacions més gran, com una fortalesa o ciutat fortificada.
- És la zona del castell on es guardaven els animals.
- És un recinte emmurallat i era la zona residencial d'un castell. Allí vivia la cort i la família del rei.

La següent pregunta, és més tècnica, ja que és normal que no coneguis el vocabulari específic d'aquest tema, però cal dir que 166 persones, és a dir, un 86%, han encertat que és un baluard. En canvi, 24 persones, és a dir, el 14% restant no ha encertat la pregunta.

Coneixes alguns d'aquests fortins, castells i baluards? (Resposta múltiple)

193 respostes

El gràfic de barres superior, recull les diverses respostes i les agrupa en cada fortificació.

S'observa una fortificació líder, en aquest cas, el castell de la Suda, seguit de les avançades de Sant Joan. En tercera posició queda Tenasses i en quarta el fortí d'Orleans.

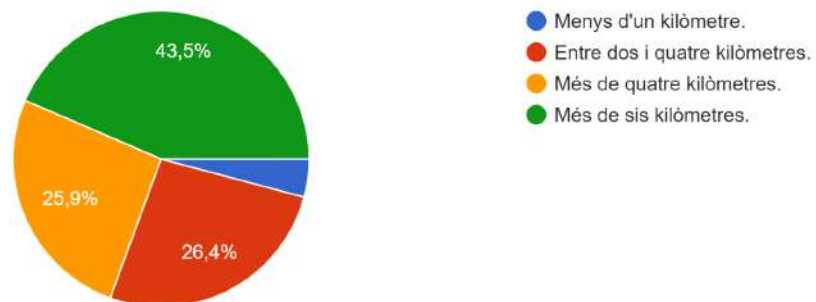
Era d'esperar que el castell fos la fortificació més coneguda, ja que és on està el parador de Turisme.

En aquesta pregunta es podia marcar més d'una opció.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

Quants kilòmetres de muralla creus que té Tortosa?

193 respostes

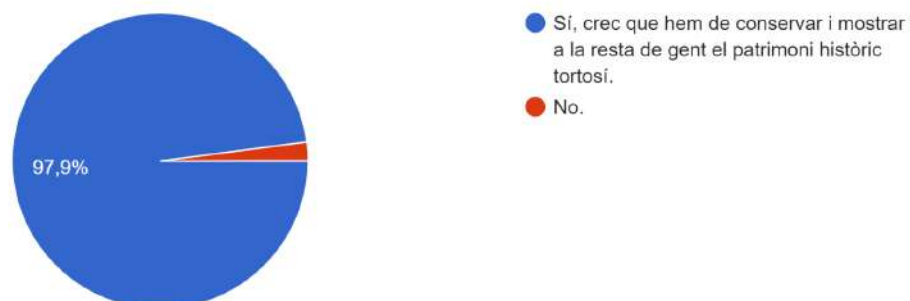

Aquesta pregunta no l'ha encertat tothom, però un gran nombre s'ha aproximat.

La resposta correcta, de color verd, l'ha encertat 84 persones, un 43,5%, en canvi, un 56,4% no ho ha encertat.

Creus que hem de conservar i mostrar aquest patrimoni històric?

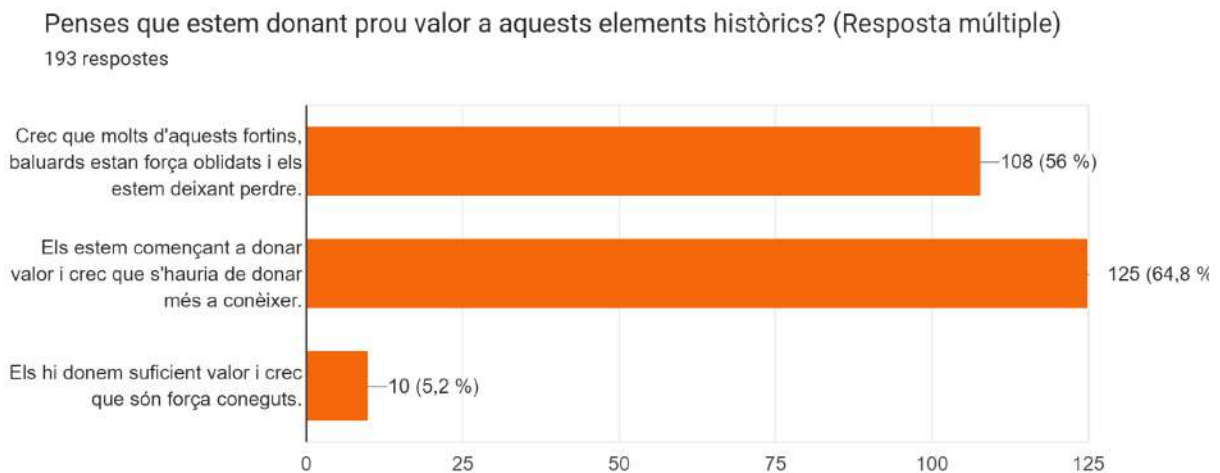
193 respostes

En aquest gràfic mostra el nombre de persones que està a favor de conservar els elements defensius i, a més, mostrar-ho i donar-ho a conèixer.

Com era d'esperar la gran majoria està a favor de conservar i mostrar el patrimoni a la resta de gent.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

Per últim, en aquest gràfic de barres podem observar que opina la gent sobre si s'està donant suficient valor als elements històrics de la ciutat.

En aquesta pregunta la gent podia marcar més d'una resposta, i observem que la gran majoria pensa que s'està començant a donar valor i creu que s'hauria de donar més a conèixer.

Les conclusions que trec després de fer aquest formulari són que la gent de territori està a favor de mantenir, conservar i fomentar les fortificacions de la ciutat. A més, he observat que excepte el castell de la Suda, les Avançades de Sant Joan, Tenasses i Orleans, la resta de baluards i fortins són desconeguts per a la població. Crec que s'hauria de fomentar les visites guiades, les xerrades i les publicacions a les xarxes socials amb la finalitat de donar a conèixer totes les fortificacions i la història de Tortosa.

7. ACTES PER DONAR A CONÈIXER LA HISTÒRIA MODERNA DE TORTOSA

7.1. FESTA DEL RENAIXEMENT DE TORTOSA.

Dibuix: Vista de Tortosa al segle XVI, segons Anton van den Wyngaerde, 1563.

La Festa del Renaixement de Tortosa és un viatge cap al passat, on la ciutat comptava amb un esplendor econòmic, ja que era una de les principals ciutats de la Corona d'Aragó.

Aquesta festa és una de les recreacions històriques més importants d'Europa, on participen un gran nombre de figurants que representen el dia a dia d'una ciutat del segle XVI.

Els ciutadans de Tortosa es vesteixen d'època, però el més llampant són els vestits dels nobles, que recreen les vestimentes i costums d'època. A més, els procuradors, regidors i regidores de l'ajuntament, també es vesteixen amb els tratges de l'ofici.

Un dels espectacles que tothom espera veure quan va al Renaixement, és l'actuació dels abanderats. Aquests acompanyats de la música típica de l'època amb tambors dolçaines, llancen les banderes i les recullen, fins a dibuixar al cel l'escut de la ciutat.

A continuació, podreu veure algunes de les fotografies que vaig fer durant la Festa del Renaixement de Tortosa, aquest passat estiu.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

Fotografia: Abanderats de Tortosa. **Font:** Pròpia.

Fotografia: Músics de la colla jove de dolçainers de Tortosa. **Font:** Pròpia.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

Fotografia: Famílies Nobles de Tortosa desfilant per l'Avinguda Generalitat.

Font: Pròpia.

7.2. 1708, EL SETGE DE TORTOSA

Cartell: Cartell informatiu de l'acte de recreació històrica, 1708, el Setge de Tortosa.

Aquest any s'ha celebrat la setena edició de la recreació històrica del Setge de Tortosa, un dels episodis més sagnants de la guerra de Successió espanyola.

Els Miquelets de Catalunya i altres associacions de recreació històrica han recreat un dels enfrontaments més decisius de la guerra de Successió. En aquest s'enfrontaven les tropes borbòniques, sota el comandament de Felip V contra els Miquelets i algunes tropes austriacistes a favor de l'arxiduc Carles d'Àustria.

Durant els diversos combats que s'han realitzat, hem pogut viure de primera mà com eren les batalles. A més a més, a les avançades de Sant Joan estaven els campaments dels diversos regiments on podíem observar com era el dia a dia en un campament.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

Per saber més sobre el Setge de Tortosa vaig fer una entrevista a Marc Clotet, president dels Miquelets de Catalunya i a Aleix González membre d'aquests. A l'annex de les entrevistes podreu tenir més informació sobre el contingut.

Tot seguit, adjunto algunes de les fotografies que vaig fer durant els diversos actes del Setge de Tortosa.

Fotografia: Salves d'honor a la plaça de l'Ajuntament. **Font:** Pròpia.

Fotografia: Els Miquelets a la riba dreta de l'Ebre. **Font:** Pròpia.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

Fotografia: Infanteria borbònica lluitant contra la cavalleria. **Font:** Pròpia.

Fotografia: Passant llista al regiment italià. **Font:** Pròpia.

Fotografia: Passant llista al regiment dels Miquelets. **Font:** Pròpia.

8. PART PRÀCTICA

La part pràctica del meu treball de recerca, consisteix en elaborar una pàgina web sobre les fortificacions d'època Moderna de Tortosa. D'aquesta manera la gent interessada amb el tema podrà accedir-hi per saber més sobre la història del conjunt fortificat d'època Moderna de la ciutat.

En aquesta pàgina web hi ha un seguit d'espais dedicats exclusivament a les fortificacions d'època Moderna de Tortosa. Cada fortificació té la seva pròpia entrada i dintre d'aquesta es pot trobar una breu explicació sobre l'element defensiu. A més, hi ha diverses fotografies i vídeos, fets per mi mateix, on s'observa l'element defensiu en qüestió. A més, aquesta pàgina web tindrà disponible un codi QR que es podrà escanejar i accedir d'una forma ràpida i immediata, així d'aquesta manera des d'un telèfon mòbil es podrà accedir i, si estàs visitant en aquell mateix moment les fortificacions, podràs estar llegint la història d'aquestes.

Després de fer aquest treball de recerca he arribat a la conclusió que algunes de les fortificacions són força desconegudes per la gent del territori i crec que amb aquesta pàgina web, es podria donar a conèixer el valuós patrimoni de la ciutat.

Tot seguit, teniu el codi QR i l'enllaç que us portarà a la pàgina web.

<https://les-fortificacions-depoca-moderna-de-tortosa.webnode.es/>

QR: QR i enllaç d'accés a la pàgina web. **Font:** Pròpia.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

Pàgina web: Inici de la pàgina web. **Font:** Pròpia.

La imatge superior és l'inici de la pàgina web "*Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa*".

Dalt de tot, podem observar el menú de la pàgina web.

En primer lloc, trobem l'inici, on hi ha aquestes fotografies fetes per mi mateix. Tot seguit, hi ha una introducció que presenta la pàgina al lector.

En segon lloc, trobem el context històric de l'Edat Moderna. En aquesta pestanya el visitant podrà obtenir un breu context que l'ajudarà a comprendre les fortificacions d'època Moderna de Tortosa.

Seguidament, en el següent espai hi ha les fortificacions que s'expliquen en el treball. A més, hi ha un seguit de material gràfic on es pot observar els diversos elements defensius.

A continuació, el següent apartat conté un seguit d'explicacions de cada element defensiu d'una fortificació d'època Moderna, com per exemple: el glacis i la tronera.

Finalment, l'última pestanya fa referència a la Festa del Renaixement i a la festa de recreació històrica "1708, el Setge de Tortosa".

9. CONCLUSIONS

Els objectius principals en el moment que vaig plantejar aquest treball, van ser fer un estudi sobre les fortificacions d'època Moderna de Tortosa i elaborar una pàgina web on les persones interessades amb aquest àmbit poguessin accedir per saber la història d'aquests valuosos elements.

Per poder arribar a complir aquests objectius he hagut d'informar-me fent entrevistes a experts, també he fet una recerca intensa per tal d'aprofundir en aquest tema, que al principi desconeixia. Durant l'elaboració d'aquest treball em van sorgir molts dubtes que, a poc a poc, he anat resolent.

El primer va ser el motiu pel qual la ciutat de Tortosa té tants quilòmetres de perímetre defensiu i podeu trobar la resposta en aquest treball.

Un altre dubte va ser, per quin motiu les fortificacions d'època moderna s'han construït amb aquestes formes triangulars. Una vegada fet aquest treball puc entendre i, fins i tot, explicar el mètode que utilitzaven els enginyers més prestigiosos de l'època com, per exemple, Vauban, a l'hora de fortificar una plaça forta com Tortosa.

Mentre feia aquest estudi he anat resolent aquests dubtes i, també he descobert fortificacions que desconeixia com, per exemple, el Baluard de les Bruixes i el Baluard de la Cortadura.

En aquest treball de recerca primerament, hem pogut descobrir per quins motius s'han construït aquestes fortificacions, per quin motiu s'han construït d'aquesta manera i, quin estil segueixen. En segon lloc, hem pogut aprendre quines són les principals fortificacions d'època moderna, és a dir, el Castell de la Suda, les Avançades de Sant Joan, el Castell de Tenasses, el fortí d'Orleans i el fortí del Bonet, entre d'altres. També en context històric s'han anat construït i amb el suport gràfic hem pogut veure com són aquestes fortificacions.

Tortosa és una ciutat molt afortunada, ja que compta amb 6,5 quilòmetres de muralles i amb aquest treball de recerca podem posar nom a gran part de les fortificacions que formen aquest complex inexpugnable.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

Pel que fa a l'objectiu que tenia marcat des d'un primer moment, és a dir, quin és el coneixement que té la gent del territori sobre les fortificacions, l'he pogut resoldre gràcies a l'enquesta i a les 193 respostes que he obtingut.

Després d'analitzar les enquestes he pogut arribar a la conclusió que les fortificacions més conegudes són, en primer lloc, el Castell de la Suda, en segon lloc, les Avançades de Sant Joan, tot seguit, el Castell de Tenasses i, per últim, el Fortí d'Orleans. Els baluards del Turó del Sitjar i el Fortí del Bonet són més desconeguts.

Aquesta mateixa enquesta m'ha facilitat saber quina és l'opinió de la gent respecte a la conservació d'aquests elements defensius i puc dir que 9 de cada 10 estan a favor de conservar-ho i donar-ho a conèixer.

Moltes de les fortificacions de Tortosa necessiten treballs de manteniment, reconstrucció i tasques de millora de l'enllumenat i els panells informatius. Comprenc que és costós tindre 6,5 quilòmetres de muralla en bon estat, net i polit, però el simple fet de netejar els arbusts, fer publicitat i promoure el turisme, permet que la gent tingui present la importància d'aquests elements.

A més, hem pogut comprovar que les festes de recreació històrica que es fan al municipi ajuden la població a comprendre fets de gran rellevància com, per exemple, el Renaixement. Gràcies a aquesta festa, la gent coneix quins eren els costums al segle XVI, que menjaven i quin era el seu oci.

La festa de recreació històrica, 1708 el Setge de Tortosa, també és un altre atractiu turístic que fomenta que la gent vingui a Tortosa per conèixer la nostra història, fet que beneficia al turisme, però fomenta la conservació i la preservació d'aquests elements defensius.

Després de fer entrevistes, recerca per internet i llegir-me documents que m'han facilitat els entrevistats, vaig poder començar a fer aquest treball i, en l'últim moment vaig començar a fer la pàgina web. L'objectiu principal de la creació d'aquesta pàgina web és que arribi a la gent i tingui interès per saber més sobre les fortificacions i la història de la ciutat. Els animo a veure la pàgina web, ja que hi ha un seguit d'informació detallada sobre cada fortificació, acompanyat en tot moment de material gràfic fet per mi mateix.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

Per últim, espero que aquest treball de recerca us hagi servit d'alguna cosa, l'he fet en tot moment pensant amb els objectius marcats, però intentant donar-li un caràcter lúdic i que no es faci feixuc.

La finalitat d'aquest treball és documentar la història de les fortificacions amb l'objectiu de donar-ho a conèixer i així, poder arribar a promoure la seva conservació.

10. BIBLIOGRAFIA WEB

Ajuntament de Tortosa. *Informació històrica del municipi*. [12-12-2022].

<<https://www2.tortosa.cat/ciutat/historia.php/index.php>>

Ajuntament de Tortosa i Gencat. *Les avançades de Sant Joan, dossier per al professorat*. [Consulta: 20-01-2023].

<http://www.xtec.cat/cda-delta/pdf/tortosa/prof_muralles.pdf>

Ara. *Tortosa reneix amb la vida del segle XVI*. [Consulta: 20-07-2023].

<https://www.ara.cat/cultura/tortosa-reneix-vida-segle-xvi-festa-del-renaixement_1_2_879929.html>

Ajuntament de Tortosa. *Pla Director de les Muralles de Tortosa*. [Consulta: 24-07-2023].

<<https://www2.tortosa.cat/urbanisme/?slug=pla-director-de-les-muralles-de-tortosa>>

Arre Caballo! *Conquista francesa de Tortosa*. [Consulta: 26-08-2023].

<<https://arrecaballo.es/guerras-napoleonicas/guerra-de-la-independencia-1810/conquista-francesa-de-tortosa-1810-11/#>>

Biblioteca Valenciana Digital. *Memòries del Mariscal Suchet sobre les seves campanyes a Espanya*. [Consulta: 26-07-2023].

<<https://bivaldi.gva.es/es/consulta/registro.do?id=7112>>

Catalunya Medieval. *Baix Ebre, Tortosa*. [Consulta: 20-01-2023].

<<https://www.catalunymedieval.es/category/baix-ebre/>>

Castells i fortificacions.cat. *Elements defensius*. [Consulta: 15-05-2023].

<<https://castellsifortificacions.cat/informacio/elements-defensius/>>

Catalunya Medieval. *Castell de Tenasses*. [Consulta: 29-11-2023].

<<https://www.catalunymedieval.es/castell-de-tenasses-tortosa-baix-ebre/>>

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

CoacNet. *Fortificaciones Intervenciones en el patrimonio defensivo*.

(Pàgines 255-271) [Consulta: 01-06-2023].

<<http://www.coac.net/aadipa/cursetXXXIV/34Curset.pdf>>

Dídac Gordillo Bel. *Fortificacions projectades a Tortosa en el segle XIX*. [Consulta: 15-05-2023].

<<https://raco.cat/index.php/Recerca/article/view/360679>>

Geografia General de Catalunya. *Planos de Beaulieu, Tortosa*. [Consulta: 01-08-2023].

<<https://geografiageneraldecatalunya.wordpress.com/2014/12/11/beaulieu-tortosa/>>

Historia de Aragón. *La conquista de Tortosa*. [Consulta: 20-01-2023].

<<https://historiaragon.com/2016/12/30/la-conquista-de-tortosa/>>

IGCG. *Planta y descripción de la ciudad de Tortosa, de Miguel González de Mendoza 1642*. [Consulta: 10-10-2023].

<<https://ebotiga.icgc.cat/Planta-y-descripcion-de-la-ciudad-de-Tortosa-de-Miguel-Gonzalez-de-Mendoza-1642/ca>>

Ilercavònia. *Fortí de Bonete*. [Consulta: 11-11-2023].

<https://ilercavonia.fandom.com/wiki/Fort%C3%AD_de_Bonete>

M'agradacatalunya.cat. *Qui eren els Miquelets?* [Consulta: 20-07-2023].

<<https://www.magradacatalunya.cat/2018/09/08/qui-eren-els-miquelets/>>

Memorial 1714. *Equipament exèrcit català*. [Consulta: 22-07-2023].

<<https://www.memorial1714.cat/equipament-exercit-catala/>>

Memorial 1714. *Organització Militar*. [Consulta: 22-07-2023].

<<https://www.memorial1714.cat/guerra-de-successio/organitzacio-militar-2/>>

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

MonumentalNet. *Fuerte de Tenases en Tortosa*. [Consulta: 01-08-2023].

<<https://www.monumentalnet.org/monumento.php?r=T-CAS-037&n=Fuerte+de+Tenases>>

Meisterdrucke. *Retrato de Sebastien Le Prestre Vauban*. [Consulta: 05-12-2023].

<<https://www.meisterdrucke.es/impresion-art%C3%ADstica/Hyacinthe-Francois-Rigaud/839689/Retrato-de-Sebastien-Le-Prestre%2C-marqu%C3%A9s-de-Vauban%2C-Marechal-de-France%2C-vistiendo-la-orden-de-Saint-Esprit.html>>

Pobles de Catalunya. *Cementiri andalusí de la Suda*. [Consulta: 29-11-2023].

<<https://www.poblesdecatalunya.cat/element.php?e=15545>>

Tortosa Turisme. 1708, *El Setge de Tortosa*. [Consulta: 20-07-2023].

<<https://www.tortosaturisme.cat/el-setge-de-tortosa-2023/>>

Tortosa Turisme. *El castell de la Suda o de Sant Joan*. [Consulta: 20-11-2023].

<<https://www.tortosaturisme.cat/es/lugar/el-castillo-de-la-zuda-o-de-san-juan/>>

Wikiloc. *Ruta Volta pels baluards de Tortosa*. [Consulta: 15-05-2023].

<<https://ca.wikiloc.com/rutes-senderisme/volta-pels-baluards-muralles-i-fortificacions-de-tortosa-69862496>>

Wikipedia. *Fortificacions modernes de Tortosa*. [Consulta: 15-05-2023].

<https://ca.wikipedia.org/wiki/Fortificacions_modernes_de_Tortosa>

11. BIBLIOGRAFIA

- Amics dels Castells. *Fortaleses de la Memòria*.
(Revista número 20, Tortosa, desembre 2021).
- Amics dels Castells. *¼ de segle*.
(Revista número 19, Tortosa, desembre 2020).
- Amics dels Castells. *Tenim 6,5 km, ho aprofitem?*
(Revista número 15, Tortosa, 2017).
- Instituto Fernando el Católico, *Memorias del Mariscal Suchet sobre sus campañas en España (1808-1814)*.
- Vidal Franquet, J: *Les muralles medievals de Tortosa*. Amics i amigues de l'Ebre. (Tortosa, 2007).

ANNEXOS

ANNEX I: Entrevistes

1. Entrevista a Jordi Mulet Baubí

President de l'Associació Amics dels Castells i del Nucli Antic de Tortosa.

Quin és el principal propòsit de l'associació i quins són els objectius a llarg termini?

Els objectius principals de l'associació són guardar, preservar, potenciar, conservar tots els castells i elements defensius de la ciutat de Tortosa, ja que molts d'ells els veiem des de menuts, però en l'àmbit espanyol, català o local es té poca consciència pel patrimoni.

L'objectiu de l'entitat des del primer moment ha sigut potenciar i donar a conèixer el que queda dels elements defensius de la ciutat, ja que quan es va expandir el nucli de la ciutat molts d'ells han desaparegut.

A més, l'associació també defensa el nucli antic, ja que és necessari conservar-lo, perquè aquest és un dels més rics de Catalunya.

A llarg termini els objectius són potenciar i donar a conèixer la història material o immaterial que té la ciutat. A més, també és important donar vida a aquests espais, com, per exemple, el nucli antic i els elements defensius de la ciutat.

Què feu des de l'associació per promoure i defensar els diferents castells i fortaleeses de la ciutat?

Des dels inicis de l'associació cada any es fa una revista de diferents temes relacionats amb el patrimoni tortosí. A més l'associació col·labora amb altres associacions durant tot l'any per donar a conèixer el patrimoni. També es fa una diada que aquest any va ser una excursió al castell de Tenasses. Des de l'associació anem a diversos pobles de les Terres de l'Ebre per donar-ho a conèixer.

A més, es fa publicitat per les xarxes socials i també fa activitats en els llocs on hi ha elements de patrimoni com la visita al castell de Tenasses.

Per últim, des de l'associació es col·labora amb els ajuntaments i òrgans de govern per donar vida i potenciar aquests espais.

Col·laboreu amb altres associacions o entitats per preservar i promoure el patrimoni tortosí?

L'associació col·labora amb altres entitats com, per exemple a l'octubre es fa un festival que es diu a Cel Obert que són intervencions d'art efímer a diferents patis del nucli antic o en diferents espais.

Fora de Tortosa també col·laborem amb el Centre d'Estudis Senienca a la Sénia. També hem col·laborat amb Riba-roja d'Ebre i Gandesa.

Referent al patrimoni històric, l'associació ha col·laborat també amb l'associació Miquelets de Catalunya, una associació cultural que ha participat diverses vegades en les recreacions que es fan en els fortins d'època moderna recreant els enfrontaments del setge de la guerra de Successió a Tortosa.

Creus que estem donant suficient valor al patrimoni que tenim, o, per contra, creus que l'estem deixant de banda i s'està devaluant?

Actualment sí, s'està tenint consciència, però en el moment que va néixer l'entitat, l'any 1995 podem dir que no estava com avui dia.

A més, des de l'associació lluitem per defensar el patrimoni i si aquesta no existís, segurament, moltes de les coses que hi ha avui dia no estarien.

Respecte fa trenta anys, avui dia s'està cuidant. La llàstima és per què s'ha deixat perdre tant, ja que ara costa molts més diners i molt més temps tornar a tenir-ho bé.

Creus que s'ha d'actuar i fer obres de conservació en els diferents fortins de la ciutat?

Sí, molts dels elements defensius necessiten una ràpida acció, ja que hi ha moltes parts de muralla que mostren signes de deteriorament.

Per exemple, al castell de Tenasses, hi ha una part de la muralla que apunta cap a Remolins i existeix un risc de despreniment, sigui per condicions meteorològiques o per la falta de conservació. Aquest mateix recinte té una latrina que és un dels únics que hi ha a la península Ibèrica.

També altres zones fortificades de la ciutat necessiten conservació. Per exemple, les avançades de Sant Joan i la muralla del camp de la Torreta.

Les ampliacions del HVCT i el nou pàrquing desmuntable que se situarà al fossat, amenaça les muralles del turó del Sitjar. Estàs d'acord amb aquestes obres? Des de l'associació teniu previst fer alguna cosa?

Des de l'associació s'ha parlat amb la plataforma per al nou hospital i l'associació amics dels castells està a favor de crear un nou hospital.

Referent al pàrquing desmuntable, val molts diners i seria molt més efectiu que amb aquests s'invertís en el nou centre hospitalari. Les Terres de l'Ebre es mereixen un nou hospital de referència.

Des de l'associació no hi ha previst fer cap acte, però pel que fa a xarxes socials quan surt alguna informació es comparteix per donar-ho a conèixer.

Des de l'associació donem tot el suport a les entitats o manifest per a un nou hospital i promoure la conservació dels elements defensius.

Em pots facilitar informació i documentació sobre les diverses fortificacions d'època medieval i moderna?

Sí, tot seguit compartiré amb tu el nom d'alguns llibres sobre les fortificacions de Tortosa i, a més, t'animo a llegir les nostres revistes publicades a la web de l'associació.

Des de l'Associació Amics dels Castells i del Nucli Antic de Tortosa feu alguna cosa per fomentar i mantenir la festa del Renaixement i la festa de recreació històrica "El Setge de Tortosa"?

El Setge de Tortosa va ser un acte que va començar gràcies a l'associació amics dels castells quan aquesta va complir vint anys. Primerament, va començar com un acte simple i no s'esperava que arribés al punt que està avui dia. En aquest acte participen diverses associacions com els Miquelets de Catalunya, però també s'han incorporat recreadors de fora de Catalunya i també d'Itàlia.

Aquest acte dona molt a conèixer les avançades de Sant Joan i també la resta de fortins i baluards construïts durant l'època moderna.

El Renaixement com a festa està molt bé, però crec que falta contextualitzar i explicar que era la Tortosa en aquell moment. La resta de Catalunya en aquesta època no estava en el seu millor moment, però Tortosa es trobava en una bonança econòmica.

Com a professor creus que s'està ensenyant suficient al jovent la història de Tortosa? Moltes vegades estudiem la història de llocs llunyans, però la del territori no la coneixem, creus que està passant això?

Com a professor sempre que he estat en un centre prop he intentat portar els alumnes a veure Tortosa.

Amb l'institut Dertosa vam fer una ruta on visitàvem diferents fortins com, per exemple, el fortí de Bonet, el turó del Sitjar i el fortí d'Orleans.

Amb els alumnes de segon de l'ESO, vam visitar la catedral i al Turtusha musulmana.

Quan estic fora de Tortosa, Terres de l'Ebre, porto els alumnes a veure la catedral, el refugi antiaeri.

És necessari ensenyar i veure el patrimoni que tenim. Sempre que puc els porto perquè s'adonen de tot el patrimoni que té Tortosa.

Des de l'Associació Amics dels Castells esteu fent alguna cosa per donar a conèixer els diferents elements defensius de la ciutat al jovent del territori?

Moltes vegades, fins a la pandèmia es feia una activitat que tractava en apadrinar un monument. L'escola o Institut venia i feia una activitat sobre el monument. Per exemple, l'escola de Ferreries va apadrinar el Pont Roig, amb el Dertosa vam visitar les muralles d'època moderna, amb el Temple vam visitar el museu l'antic escorxador.

Una altra vegada vam fer una excursió a Tenasses amb els alumnes de Sant Llàtzer on van poder conèixer la història i, a més, van poder fer queixes a l'ajuntament per millorar-lo. S'ha d'intentar fer això, que la gent ho conegui i, a més, que estigui involucrada.

Què em pots explicar sobre les galeries subterrànies de la Suda?

La Suda oculta són galeries subterrànies que es troben sota el Parador.

Tortosa com a ciutat antiga que pràcticament tenim documentada des del set mil abans de Crist amb arqueologia trobada, ceràmica. És una ciutat molt antiga.

Hi ha molts passadissos subterranis. Molts han sigut refugis subterranis durant la guerra civil. Quan era menut hi havia gent que vivia pel Rastre o Remolins que et deia que durant la seva joventut jugaven per aquests passadissos.

Vaig poder-ho visitar i vam poder veure l'essència de la Suda, el pou que baixa fins al riu per treure aigua o fugir. A més, hi ha previst fer unes obres per poder mostrar a la gent aquests indrets i que es pugui veure des del centre, el pou, fins a la Torre de Túbal.

Què n'opines sobre el Parador de Turisme?

El Parador potser en l'àmbit històric no es va fer, es va fer més com a obra sense buscar gaire el que hi havia.

Crec que s'havia de fer com a obra, ja que Tortosa no tenia cap hotel amb aquesta magnitud. En el moment de la seva construcció es va mirar de fer al Castell de la Suda, el fortí d'Orleans o el Castell de Tenasses. Finalment, es va fer al Castell de la Suda, ja que aquest era el palau del rei o del màxim poder de la ciutat. A més, els va impactar la vista que hi ha des d'aquest indret.

Vols afegir alguna cosa?

Per últim, tothom que vulgui aportar idees, ser soci o qualsevol cosa, benvingut.

L'important és conèixer el patrimoni, estimar-lo i vetllar perquè sigui més conegut i es conservi, ja que a Tortosa i les Terres de l'Ebre en tenim molt i som molt afortunats de tenir-ho. Ja que de vegades fem viatges a altres llocs per fer turisme i desconeixem el que tenim a la nostra ciutat.

2. Entrevista a Dídac Gordillo Bel

Arquitecte i professor del Departament de Representació Arquitectònica de la UPC.

Quin creus que és l'estat de conservació dels diferents fortins i baluards de la ciutat?

L'estat no és el millor, no està malament, però necessita una rehabilitació important a molts elements de les fortificacions.

Alguns estan més bé i d'altres estan més malament. Per exemple, al fortí d'Orleans està bé, tot i que li cal alguna intervenció puntual per evitar que es desgrani la tàpia. En canvi, a Tenasses li cal una intervenció urgent al segon hornabec, perquè està començant a caure. A més, al mateix fort de Tenasses, també necessita una neteja profunda al camí cobert del fort, ja que avui dia és un lloc on hi ha molts residus i està creixent vegetació prop dels murs i això debilita l'estructura.

Les avançades de Sant Joan estan força bé, en canvi, les fortificacions de l'hospital Verge de la Cinta, hi ha elements de tàpia que s'estan començant a desgranar. A més, hi ha un conjunt de xiprers que principalment deterioren la fortificació, ja que aquesta principalment està feta amb terra i tàpia. Les arrels van per sota de la terra i això fa que el fortí tingui risc de veure's afectat. Així mateix, hi ha pavimentats amb asfalt al costat dels baluards de la residència que el que fa és que hi hagi escorrenties d'aigua i així degradant la tàpia del voltant.

Al portal de Tarragona que està dintre del baluard de la Victòria, també li cal una forta rehabilitació. Al mateix fossat de la residència, cap al final podem veure com es va desgranant la tàpia.

La tàpia és un material de construcció que era molt fàcil de fer i aquestes fortificacions es van fer amb tàpia, ja que era un material ràpid de construir, però si no es cuida és molt degradable i existeix el risc que es vagi perdent.

Pel que fa a les muralles medievals estan en bon estat. A més a més, l'última intervenció que es va fer a la muralla del rastre està prou bé i és força interessant.

La muralla de Remolins també està amb bastant bon estat. Si ens desplacem al castell de la Suda, en general també està en bon estat de manteniment.

Creus que hi ha risc que algun d'ells pateixi greus danys per la falta de conservació?

Sí, a Tenasses si no s'intervé ràpidament al revellí que cobria la cortina del segon hornabec, aquest podria acabar solsint-se. Així mateix, totes les muralles que tanquen el segon recinte també estan en risc que vagin solsint-se. Al cos més antic de Tenasses del segle XVII, a l'entrada està el camí cobert que accedia a l'entrada, s'ha netejat, però ara falta consolidar els murs d'aquest. A la part alta, hi ha figures de pala i cal consolidar també el terreny, perquè hi ha unes clivelles que permeten veure el de baix i si no es fa una intervenció ràpida en els següents anys acabarà solsint-se un gran pany de paret que tanca el mur per la banda de Remolins.

El fortí de Bonet està bé, però el camí que ens porta cap a la muralla del Rastre algun tram de muralla també li caldria alguna consolidació, perquè també podria caure.

A la residència la muralla del segle XVIII està en mal estat i cal que la tàpia no es desgrani i es degradi més. De fet, es veuen les capes de tàpia sense la protecció del calicostrat que hi havia. Aquestes fortificacions les feien en tàpia i les recobrien en un calicostrat a les dues bandes.

Què hi podem fer per conservar-los d'una millor manera i evitar la seva devaluació?

Bàsicament, s'ha d'intervenir en aquells elements que estiguin en perill per evitar que caiguin. A més, s'ha de tallar els arbres que hi ha prop, ja que les arrels danyen el sòl i així mateix les muralles. A més, per conservar-los també s'ha de donar a conèixer a la societat tortosina i a la societat catalana en general, perquè és el conjunt fortificat més important de Catalunya i un dels més importants de l'estat espanyol, en longitud, tipologies, superfícies i elements constructius que inclouen un llarg període de temps.

Quin valor històric i arquitectònic tenen les fortificacions?

Les fortificacions tenen un gran valor històric, a més, hi ha una llei que inclou tot el que són muralles, castells i torres i són declarats (BCIN) béns culturals d'interès nacional. A part d'això, és una resta del nostre passat.

Arquitectònicament, hi ha diferències en termes constructius a l'hora de dissenyar-les depèn l'armament de cada moment. Per exemple, en l'època medieval acostumaven a ser més altes i més esveltes amb unes espilleres al pas de ronda que servien per protegir el perímetre de la muralla. En canvi, les fortificacions dels segles XVI, XVII i XVIII acostumen a ser més baixes i més amples guanyant en profunditat per intentar absorbir millor els impactes de boles de canó. A més, amb cortines i baluards el que s'intenta és cobrir i protegir millor les fortificacions.

En l'edat moderna el sistema defensiu abaluartat que se segueix és el de l'arquitecte francès Vauban?

Sí, es pot dir l'estil de Vauban, ja que és el més conegut, però a la corona hispànica hi havia Antonio Medrano, un dels grans enginyers. A més, a la corona n'hi havia d'altres, alguns castellans com, per exemple, Francisco Ramiro, que va dissenyar la fortalesa de Salses, en temps dels reis catòlics per defensar la nova frontera del nord. També n'hi ha molts d'enginyers militars italians, catalans i espanyols que van dissenyar i modificar fortificacions arreu de la península i també a Itàlia i Amèrica. Per exemple, en temps de Felip II hi havia l'enginyer Juan Bautista Antonelli que va fortificar diverses ciutats com, per exemple, Cartagena. També l'enginyer italià Giovanni Battista Calvi va fortificar diverses ciutats de la corona hispànica com, per exemple, Eivissa i Barcelona. Hi ha diversos enginyers militars tant a la banda espanyola com a la banda francesa en Vauban.

Avui dia parlem del sistema de Vauban, però de fet és el sistema de fortificació abaluartat que en temps passats es deia a la italiana, perquè de fet aquesta manera de fortificar va començar a Itàlia. Vauban ho va fer més sistematitzat i més generalitzat, però a la corona hispànica també hi havia enginyers. A més, Vauban, enginyer de Lluís XIV, el va ajudar a consolidar i fortificar la frontera amb la corona hispànica, per exemple al Rosselló.

El castell de la Suda al segle XVI o XVII s'hi van fer obres per adaptar-se a la nova artilleria. Em podries explicar en què va consistir? On s'observa aquestes modificacions?

Bàsicament, totes les muralles i torres es van rebaixar fins al nivell de la plaça d'armes, perquè l'interessant de la fortalesa baluartada és poder resistir els impactes de canó. Si tens murs alts amb una bola de canó el que fa és trencar la muralla i obrir grans esquerdes, sent més vulnerables les torres i muralles.

Avui dia tenim una torre alta a la Suda que és una reconstrucció de com devia ser la Suda a l'edat mitjana, però al segle XVI es va retallar completament totes les torres i de fet, avui dia veiem en algunes de les torres del recinte fortificat una finestra gòtica a poca distància del coronament de la muralla. Aquella torre havia de ser més alta, no té sentit una finestreta gòtica en aquell lloc. Té sentit si la torre era més alta i es va retallar per poder posar peces d'artilleria com les que van posar quan es va construir el parador.

Al segle XVIII es va construir un polvorí on està el “matxo” de la fortalesa que és el cavaller de la fortalesa, situat al baluard més prop de les avançades de Sant Joan, reforçant la seguretat. Allí, segurament a l'Edat Mitjana, devia estar la torre mestra, ja que en aquesta època, aquestes torres tenien una doble funció: era la zona on estava la residència del rei, donant seguretat en cas d'atac i també, prop de la sortida, perquè en cas d'atac poder fugir de pressa.

En l'època moderna ja no té sentit, perquè la defensa és en profunditat i aquesta fortificació feta amb alçada, ha de ser baixa i al voltant construeixes altres elements defensius. El cavaller de la fortalesa és un recreixement del baluard que domina i controla les fortificacions que hi ha per davant, sigui els baluards o el primer o segon hornabec de les avançades de Sant Joan. El primer hornabec és del segle XVII i el segon és del XVIII.

El parador de turisme es va fer dintre del recinte fortificat de la Suda. Creus que el resultat és semblant al tipus de castell del territori o, d'altra banda, creus que no ha estat del tot encertat?

El parador el que fa és generar un nou hotel a la ciutat, situat a la Suda.

L'hotel es va fer seguint uns paràmetres de construcció civil castellana, no típica catalana ni tampoc d'aquí. El parador va intervenir poc en el que és la fortalesa, però s'hi va construir una piscina al costat del "matxo" de la fortalesa. A més, es va reaprofitar algunes de les sales gòtiques, on estaven les xemeneies per situar part dels elements propis del parador.

La part més important, és què es va construir en un lloc on abans hi havia hagut casernes militars del segle XVIII, ja que en aquest segle s'hi van fer noves casernes a la Suda i també on avui dia està la residència de salut.

Em podries explicar que són els següents elements: hornabec, camí cobert i glacis?

L'**hornabec** són dos semibaluards units per una cortina que serveixen per reforçar la defensa davant d'un baluard. A Tortosa ho tenim a les avançades de Sant Joan, que hi ha un primer hornabec i un segon hornabec imperfecte fet al segle XVIII més endavant. A Tenaces també tenim un hornabec que de fet és un reducte acabat en un hornabec menut del segle XVII i un altre hornabec del segle XVIII més gran. Està fet en tàpia, ja que es va fer de pressa en el marc de la guerra de Successió espanyola.

El **camí cobert** és una zona de trànsit situat darrere del mur exterior del fossat, amb bastanta profunditat per on passava la guarnició protegint-se del foc enemic.

Un **glacis** és un pendent suau que precedeix al fossat d'una fortificació. Aquest està dominat per baluards i altres fortificacions, des d'on es pot atacar a l'enemic. És important que el glacis no tingui vegetació i arbrat, ja que l'enemic es pot guardar rere ell i ser més difícil de controlar.

De quins materials s'han fet els diferents elements defensius d'època moderna? Quin era el procés de construcció d'una fortificació?

Normalment, a l'hora de fer una fortificació el que feien era aprofitar el que tenien al terreny. Llavors, la pedra que excavaven servia per fer les cortines. Les cortines estaven recobertes de pedra i a l'interior hi havia terra, perquè aquesta absorbia molt bé els impactes de bala.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

A Tortosa tot està fet de terra, l'interior és terra i està arrebossat amb un calicostrat que és calç mesclada amb terra i grava. El que fa és generar un crostó que protegeix de la pluja la terra. Tot això està fet amb tàpia, perquè és més fàcil de construir i també més ràpid. La terra és més barata que la pedra i també protegeix més, ja que amortitza millor els impactes de bala que la pedra. Quan una bala impacta contra la pedra, aquesta es fragmentava i aquests fragments podien ferir als soldats.

Per últim, vols afegir alguna cosa?

No, està molt bé que facis aquest treball de recerca, és força interessant i endavant!
Gràcies per haver-me entrevistat, un plaer.

3. Entrevista al senyor Jordi Jordan Farnós

Alcalde de l'Ajuntament de Tortosa

Expresident de l'Associació Amics dels Castells i del Nucli Antic de Tortosa.

Quines són les accions que té previst fer per preservar i protegir el patrimoni històric de la nostra ciutat, en especial les fortificacions modernes?

Impulsar el pla director de muralles que, ara per ara, estava al calaix i que va costar molt tindre.

Quina és la seva visió per al desenvolupament i la promoció del patrimoni històric local, en especial les fortificacions modernes?

Cal posar-les en valor, recuperar-les, i fer-ho de manera conjunta, ja que la seva totalitat les fa úniques al país.

Quines mesures té previst fer per fomentar el turisme cultural i com ho equilibraria per a la preservació dels llocs històrics.

Cal millorar la marca turística de la ciutat com a destinació històrica, reforçant la recuperació del patrimoni i convertint molts monuments avui en desús o abandonats en veritables actius i experiències turístiques del segle XXI.

Quins són els principals reptes als quals s'enfronta la nostra ciutat en termes de conservació del patrimoni i com té pensat fer-los-hi front?

En tenim molts, però per sort ara hi ha recursos dels fons europeus aconseguits pel govern de coalició de l'Estat a Brussel·les. Cal aprofitar aquests recursos i altres per generar oportunitats de conservació i promoció del patrimoni.

Té previst fer obres per millorar la seva conservació?

(tala d'arbres, il·luminació, millora dels cartells informatius, treballs de manteniment)

Sí, estem redactant diversos projectes, entre els quals crear un cinturó verd que uneixi totes les fortificacions per poder anar amb bici, a peu, amb zones verdes, retirant vegetació que els malmet, il·luminant-los i també rehabilitant-los.

Com involucraria als joves en la valoració i la preservació del patrimoni?

(campanyes de publicitat, xarxes socials)

Cada vegada hi ha més sensibilitat, a part de les xarxes socials, Amics dels Castells és una entitat on podrien participar més fent també més accions lúdiques.

Quines estratègies implementaria per educar i donar a conèixer a la població la importància i el significat del patrimoni en l'àmbit local? I en l'àmbit turístic?

Fer campanyes, anar a les escoles, ampliar les publicacions. Si no es coneix allò que tenim és difícil valorar-ho i estimar-ho.

Des del valor històric que n'opina de posar un pàrquing al fossat de l'Hospital Verge de la Cinta? Creu que l'estructura del fortí es pot veure afectada?

És una obra de la Generalitat que m'he trobat aprovada i en execució, espero que sigui curosa amb la fortificació i provisional.

El turó del sitjar està declarat bé cultural d'interès nacional. En el cas que es trobessin restes de muralla mentre es duen a terme les obres d'ampliació de l'hospital que hi faríeu?

Això ho determinarà el departament de Patrimoni de la Generalitat a través dels seus tècnics i, en funció de la resolució, Salut haurà d'actuar.

Creu que Tortosa pot optar per a la candidatura de patrimoni per a la humanitat per a la UNESCO?

Sí, sempre ho he defensat. Fa uns anys hauria estat més fàcil, però anteriors governs no en van fer cas. De totes maneres, ho hem d'intentar.

Hi ha previst que arribin 4,6 M€ dels fons europeus per fer obres de millora en les galeries subterrànies del castell de la Suda. En què consistirien aquestes obres?

Sí, és una obra liderada directament pel govern central a partir de l'empresa pública dels Paradors. S'està redactant el projecte i consisteix a recuperar els antics túnels i forns que hi havia al castell, amb pou, per posar-ho en valor i que els turistes ho puguin conèixer. També es vol millorar l'eficiència energètica de l'hotel.

Té pensat introduir novetats en el programa de festes del Renaixement?

Hem fet canvis a l'acte inaugural, i també 9 espectacles nous, però amb 20 dies governant no hem pogut canviar gaire cosa més. Ara volem recuperar elements històrics nous i introduir-los com a novetats en pròximes edicions.

Té previst continuar fent la festa de recreació històrica “El setge de Tortosa” que reviu els últims dies del Setge durant la guerra de Successió?

Sí.

He fet aquesta enquesta per saber què opina la gent del territori sobre les fortificacions i també saber si les coneix. Agrairia si la pot respondre. L'enquesta és anònima, ja que no vull saber el que pensa cadascú sinó el conjunt de la gent.

Tot seguit li adjunto l'enllaç.

https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSfWcnadlu4vipFmvv1kNaHfph9gs7xyh-BdDpaMXd8YEL7rtA/viewform?usp=sf_link

Per últim, vol afegir alguna cosa?

Gràcies per l'entrevista i per interessar-te pel nostre valuós patrimoni.

4. Entrevista a Marc Clotet i Aleix González

Marc Clotet, president dels Miquelets de Catalunya

Aleix González, arqueòleg, historiador i representant dels Miquelets de Catalunya.

Qui sou els Miquelets de Catalunya? Quins van ser els primers regiments?

Marc Clotet: Els Miquelets de Catalunya vam néixer el 2005 i som una associació de recreació història. L'objectiu era recrear unitats militars de l'exèrcit català durant la guerra de Successió espanyola.

El primer regiment que es va fundar va ser el de la Generalitat i el següent va ser el de Joan Vilar i Ferrer. En el temps vam anar incorporant noves unitats, com la cavalleria, que és el regiment de cuirassers Sant Jordi. També hi ha unitats d'honor que només surten en algunes dates assenyalades com, per exemple, el regiment de reials guàrdies catalans que actua l'11 de setembre. L'any passat vam estrenar un nou regiment de cavalleria que és els dragons de la fe.

Quin era l'uniforme d'un soldat?

Marc Clotet: Un soldat d'infanteria de línia portava una camisa de cotó o de lli, però quasi sempre era de lli, perquè el cotó era més car. Aquesta era llarga, ja que els soldats no duïen roba interior. Duïen també uns pantalons que es deien calces, també duïen unes mitges que eren de llana per als soldats, de seda per a alguns oficials i per als que tenien possibilitats econòmiques. Després també portaven una jupa de llana amb màniga llarga i amb un forro de lli. Per últim, a sobre duïen una casaca que era la peça distintiva de cada regiment.

La casaca dels civils era d'un sol color, però amb els militars, hi ha una divisa que és el color principal, en aquest cas el blau, que és el color principal dominant en moltes unitats de l'exèrcit català. I també la gira que era d'un color que cada regiment s'havia de canviar.

En el cas del regiment de la Generalitat és gira vermella. Hi ha altres regiments del període 1713-1714, per exemple, Santa Eulàlia, que és blau amb gira groga. El regiment de la Mare de Déu dels Desemparats que és blau amb gira carabassa. El regiment de Sant Narcís era blau amb gira blanca i així successivament. Algun regiment té els colors diferents. Per exemple, el dels guàrdies catalans era groc amb gira vermella. El regiment de la ciutat de Barcelona era vermell amb gira groga. Hi havia algun variant dintre de l'exèrcit català. El regiment dels dragons de la fe era grana amb gira verda. I el regiment de Sant Jordi era blanc amb gira vermella.

Els Miquelets eren un cos militar organitzat o eren milicians de caràcter mercenari?

Marc Clotet: Els Miquelets eren diguem regiments d'infanteria de fusellers o fusellers de muntanya, el que serien els Miquelets. També hi havia els oficials que tenien patent reial. Els soldats cobraven paga, però de vegades com que anaven per tot el país era complicat que els hi arribés la paga. Aquests també estaven a l'ordre de batalla de Carles III.

Aleix González: Els Miquelets de vegades se'ls va tractar de bandolers més que res pel tipus de batalla que fan, ja que ells no van fer grans batalles sinó que van ser guerrillers, infanteria lleugera. Especialitzat en terreny complicat, muntanyes, accions d'atac contra combois. En especial, estaven especialitzats en interrompre comunicacions, ja que a l'època els camins de Catalunya eren molt dolents i la majoria de transports per terra es feien amb mules i els Miquelets el que feien era atacar aquests combois que era l'única forma de subministrament que tenia moltes unitats borbòniques.

Durant el Setge de Tortosa hi havia combois que venien a portar queviures i materials a les tropes borbòniques i van ser atacats per aquests Miquelets, per exemple el regiment de Joan Vilar i Ferrer.

D'aquesta manera s'aconseguia desestabilitzar i desmoralitzar als atacants.

En què participeu els Miquelets?

Marc Clotet: Hem col·laborat per il·lustrar llibres, per generar iconografia de museu, també hem participat en rodatges d'algun documental com per exemple "Vèncer o Morir" - Miquelets de Catalunya.

En quines festes de recreació històrica participeu?

Marc Clotet: Participem en tots els actes que podem, però els actes que s'han estabilitzat són els següents:

La signatura del conveni de l'Hospitalet, a finals d'octubre. També anem a Mata-Degolla a Sant Quintí de Mediona. També participem en la diada del soldat català, al gener. A més, també anem a la recreació del combat d'Arbúcies, que sol ser al març. A l'abril anem a la batalla d'Almansa. Cap al maig fem el desembarcament d'Arenys. A l'agost anem a Talamanca per recordar l'èpica batalla del 1714.

El mes de setembre potser és el que més actes de recreació històrica tenim. Anem a Igualada, també participem en la diada, també anem a Cardona i evidentment, també venim a Tortosa.

A Tortosa participeu en la festa de recreació històrica “1708, el Setge de Tortosa”, en què consisteix? Quants recreadors sou?

Aleix González: El que representem en aquesta festa de recreació històrica és el setge que va patir la ciutat durant la guerra de Successió espanyola (1701-1714). En aquests enfrontaments, representem el bàndol austriacista, format pels Miquelets de Catalunya i la cavalleria del general Jones i el bàndol borbònic format per les tropes castellanques i franceses.

Cal destacar que les avançades de Sant Joan no va ser per on van accedir a la ciutat. Les tropes borbòniques van entrar a Tortosa per on està el fortí d'Orleans. Després de la conquesta de la ciutat, es va construir aquest fortí, ja que era la zona dèbil de la ciutat.

L'any 2016 vam venir per primera vegada, ja que era l'aniversari dels Amics dels Castells i érem 20 recreadors, però aquest any som 126 els recreadors que hem vingut aquí.

Què n'opines de l'estat de conservació de les fortificacions?

Aleix González: Les fortificacions de Tortosa estan quasi intactes, l'únic que faria falta és fer-hi intervencions de manteniment, neteja i sobretot donar-ho a conèixer.

Molts companys recreadors quan venen a les avançades de Sant Joan, al·lucinen, ja que estan molt ben conservades, es conserva tota l'estructura i, a més, estan

bastant ben conservades. A més, Tortosa té 6,5 quilòmetres de fortificacions immenses.

No puc dir el mateix de Tenasses. Aquesta està intacta, però li faria falta una intervenció netejant l'arbrat, reparant algunes petites cortines de les muralles i fer publicitat, ja que és molt interessant i s'ha de conservar.

Tortosa és la ciutat amb més nombre de quilòmetres de fortificacions de Catalunya?

Aleix González: Del segle XVIII urbanes a Catalunya sí, seguit de Girona, però amb una mica de diferència.

Després a la península està Ciutat Rodrigo, és molt gran, perquè està tota la ciutat envoltada de muralles.

Què opines del pàrquing desmuntable situat al fossat del turó del Sitjar?

Aleix González: Crec que és una barbaritat, situar una estructura de formigó davant de les muralles dels baluards del Sitjar. Aquesta zona està catalogada com a BCIN (bé cultural d'interès nacional) i això vol dir que no es pot edificar ni tocar res que sigui de la mateixa muralla o doni sentit a aquesta i el fossat, és part de la fortificació.

Crec que seria molt millor fer un altre hospital en una altra zona, més àmplia, més ben connectada i amb zones d'estacionament, i deixar de construir en una zona on actualment ja està molt carregada i no poden haver-hi més edificacions.

Per últim, vols afegir alguna cosa?

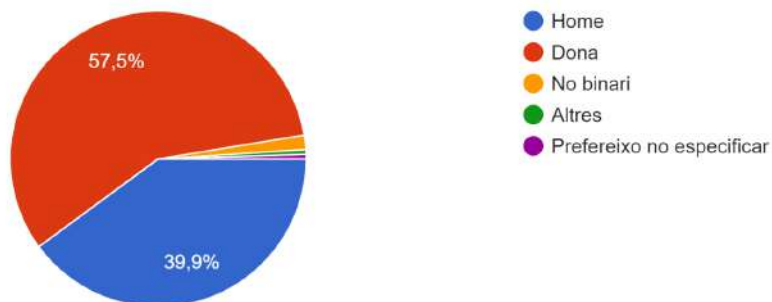
No, però està molt bé que una persona del territori s'interessi pel patrimoni històric de la seva ciutat.

Moltes gràcies per haver-nos entrevistat, ha estat un plaer. Si et podem ajudar en alguna cosa no dubtis en posar-te en contacte amb nosaltres.

ANNEX II: Resultats enquesta.

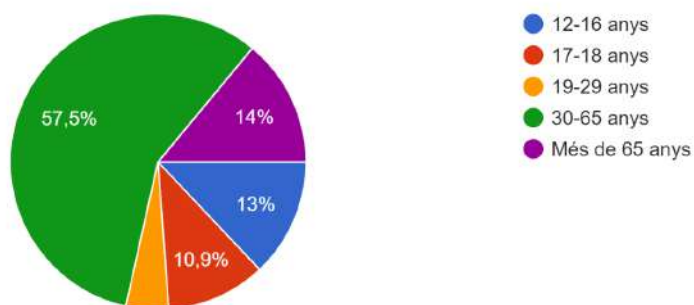
Sexe

193 respostes

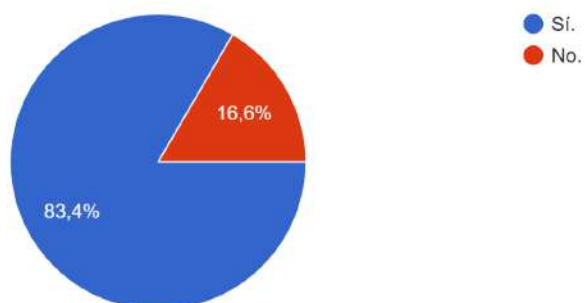
Edat

193 respostes

Has visitat mai els fortins, baluards i castells de Tortosa?

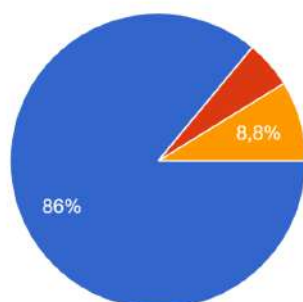
193 respostes

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

Sabries dir que és un baluard?

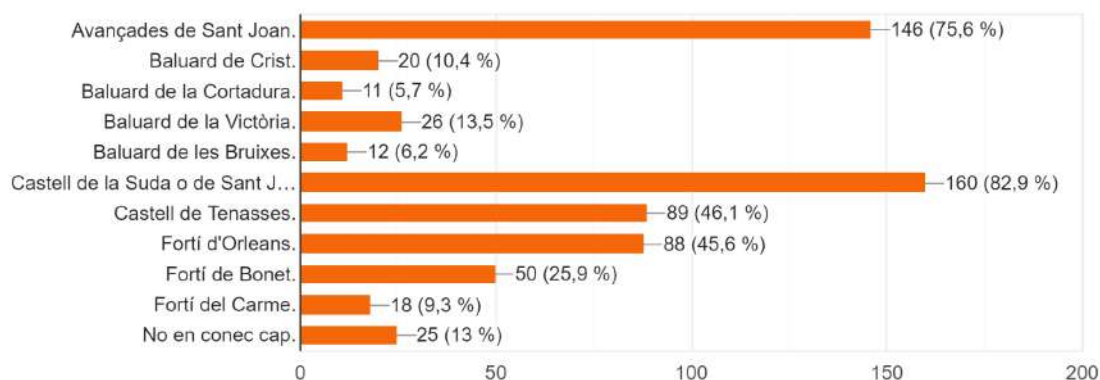
193 respostes

- És una fortificació o estructura defensiva que forma part d'un sistema de fortificacions més gran, com una fortalesa o ciutat fortificada.
- És la zona del castell on es guardaven els animals.
- És un recinte emmurallat i era la zona residencial d'un castell. Allí vivia la cort i la família del rei.

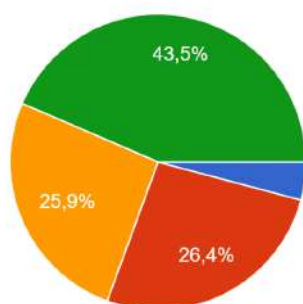
Coneixes alguns d'aquests fortins, castells i baluards? (Resposta múltiple)

193 respostes

Quants kilòmetres de muralla creus que té Tortosa?

193 respostes

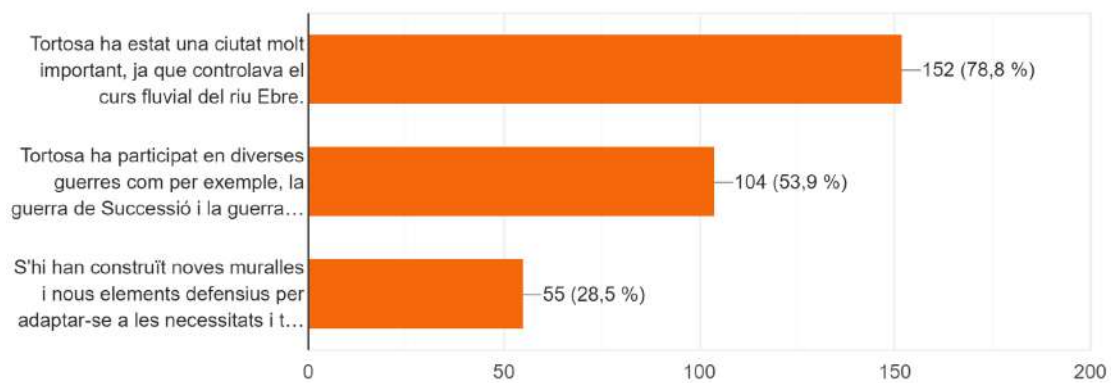

- Menys d'un kilòmetre.
- Entre dos i quatre kilòmetres.
- Més de quatre kilòmetres.
- Més de sis kilòmetres.

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

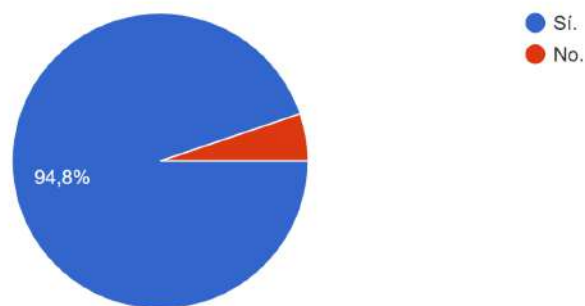
Per què creus que Tortosa té tants elements defensius? (Resposta múltiple)

193 respostes

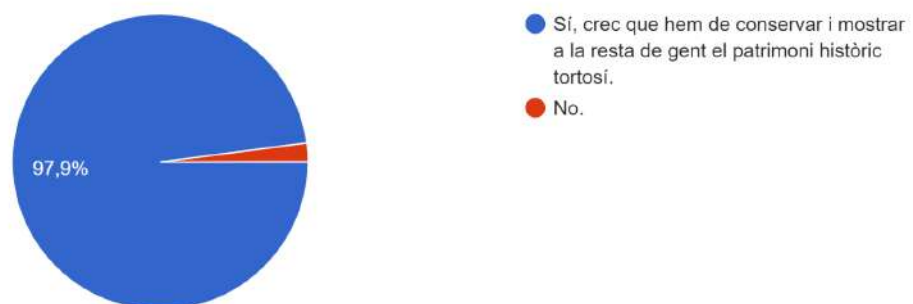
Has anat alguna vegada a la Festa del Renaixement?

193 respostes

Creus que hem de conservar i mostrar aquest patrimoni històric?

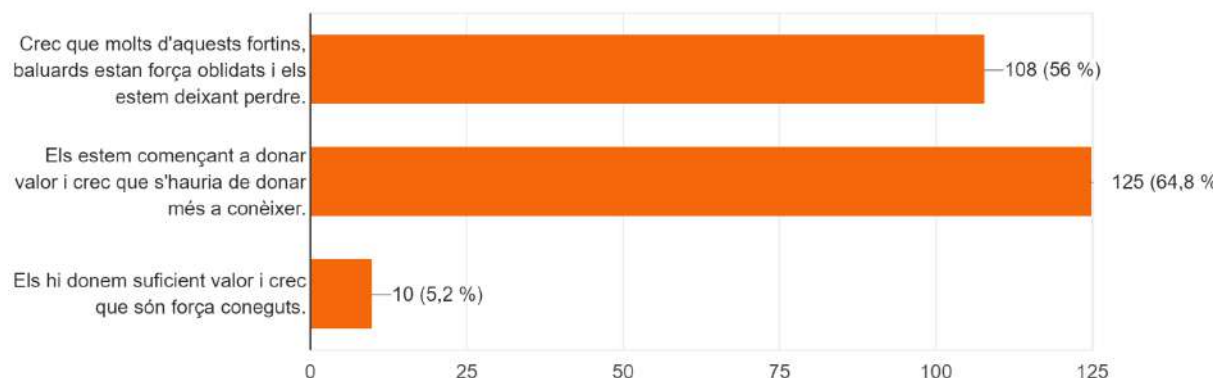
193 respostes

Les fortificacions d'època Moderna de Tortosa

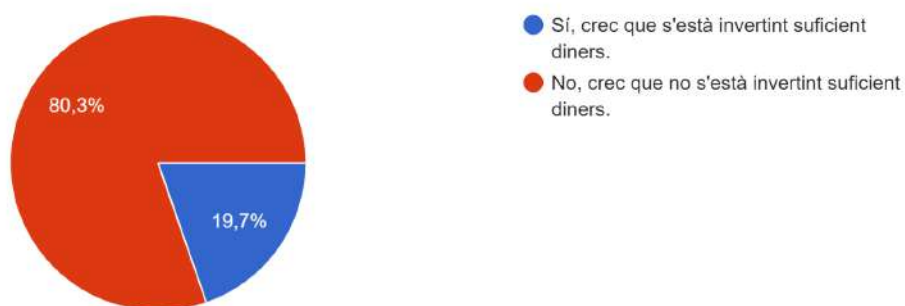
Penses que estem donant prou valor a aquests elements històrics? (Resposta múltiple)

193 respostes

Creus que s'està invertint suficients diners amb el patrimoni històric?

193 respostes

Et sembla interessant conèixer les fortificacions i la història de Tortosa?

193 respostes

